

|| Մ.ՄԱՆԿԵԼՅԱՆ ()

ՅԱՐԱԿԱՆ

ԲԱՆԱԿԻՑ

ԴԱՏԿԵՐՆԵՐ

391.99
ԼՐ-27

ՊԵՏՐԱՏ 1935 ՅԵՐԵՎԱՆ

14 FEB 2011

891.99

5-27

այս.

Մ. ՄԱՆՎԵԼՅԱՆ

1p

Պ Ա Տ Կ Ե Ր Ն Ե Ր
ՅԱՐԱԿԱՆ ԲԱՆԱԿԻՑ

ՊԵՏԱԿԱՆ ՀՐԱՏԱՐԱԿԶՈՒԹՅՈՒՆ
ՅԵՐԵՎԱՆ 1984

24 JUN 2013
005 9341

42039

Պատ. խմբագիր՝ Մխիթար Դավթյան
Շաղկիլը յեզ մկարմերը մկարիչ՝ Ս. Առաքելյանի
Տեխ. խմբագիր՝ Տ. Խաչվանճյան
Սրբազրիչ՝ Պ. Աթայան

Ֆ Ե Լ Դ Ֆ Ե Բ Ե Լ Խ Ա Տ Ի Ե Ն Կ Ո

4536

39

Գլավիտ № 8611 (բ), հրատ. № 3044 պատվ. № 1063,
ախրած 3000. հանձնված է արտադրության 29 հունիսի 1934 թ.
առարագրված է տպագրության 12 X 1934 թ.

Պեհրաաի տպարան Յերեան

Հինգ թե վեց տարեկան եր, յերբ խորե-
րայից մեռավ հայրը, մի քանի ուր հետո ել
մայրը:

Փոքրիկ խառնենկոն մնաց առանց ծընող-
ների, իսկ նրա հոր մահվանից հետո՝ գյուղը
յերկու ամիս առանց տիրացուի, մինչև մի
արժանավոր փոխանորդ գտնվեց և մոռացու-
թյան տրվեց հանգուցյալը, վորի բաժը, չափ
ողի խմելուց, ճաքած կարասից յեկնող ճայնի
նման, դուրս եր գալիս նրա կոկորդից, և փոք-
րիկ փայտաշեն յեկեղեցին դմբդմբում եր նրա
ամպագոռգոռ տերվողորմյա, տերվողոր-
մյաից...

Փոքրիկ խառնենկոն մեծացավ սրա նրա
տանը, մի ուր ել սթափվեց և տեսավ, վոր ար-
դեն 21 տարեկան ե դառել: Կանչեցին զինվո-
րագրության, վիճակ քաշեց և զինվոր ընկավ:

Գուղը ուրախ եր, վոր վերջապես կազատ-
վի այդ ստահակից, այդ աներես լակոտից:

Յերբ նա դեռ փոքր եր, քարերով սրա
նրա պատուհանի ապակիներն եր ջարդում,
հավ ու սագերի վոտը կոտրում կամ ուղղակի

սպանում: Վոչ խրատ, վոչ ծեծ, վոչ նույն-
խակ որերով քաղցած ու ծարավ պահելը՝ այդ
բոլոր պատիժները մնում էյին անհետևանք:
Ընդհակառակը, կարծես, ավելի համարձակ ու
լիտի էյին դարձնում նրան:

Ձեռները, կարծես, քոր էյին դալիս, ան-
պայման մի պատճառ կգտներ մեկին խփելու,

ջիկներ չգիտէյին ինչ անեն, վոր հանգիստ
թողնի նրանց: Մի որ ել, կիրակի հարձակվե-
ցին վրան և մի լավ զնգստեցին: Մի քիչ ել
գող եր: Ընդհանրապես ծուլ էր աշխատանքի
մեջ, բայց վոր միտքը դրեց, մի ժամում ու-
րիշների յերեք ժամվա արածը կաներ: Նրա
զինվոր ընկնելը գլուղի համար մի տոն եր:
Հանգիստ չունչ քաշեց և մտածեց, վոր իրա
համար ել լավ կլինի. գինվորական կյանքը
նրան մարդ կդարձնի, թավիշ կգառնա:

Կիսագրագետ եր, յերբ իբրև նորակոչիկ,
գունդ բերին: Այսպես կիսագրագետ ել մնաց,
թեև ութ ամիս սովորեց գնդի ուշեքնի կաման-
դայում, և իբրև յեֆրեյտոր կրկին վաշտ վե-
րադարձավ:

Բորենու կլոր, հիպնոզող աչքերով, կարճ
խուզված վոզնու փչերի նման ճակատի կող-
մը ցցված, իսկ ծոծրակը №0 մեքենայով
խուզած՝ այնքան խորը, վոր ինչպես հնձած
արտ, դեղնագույն փչերի միջից յերևում եր
նրա գլխի վարդագույն մորթը: Փոքրիկ բե-

խիկների ծայրերը սրած, կարմրաքիթ, մոտ 26
տարեկան, կարճահասակ, ջլուտ տղա յեր
կատիենկոն: Համեմատաբար կարճ ժամա-
նակամիջոցում նա յեֆրեյտորից դարձավ
յերկու թեւանի ունտեր, քիչ անց՝ յերեք թե-
ւանի, մի տարուց հետո ել ֆելդֆերել:

Ֆելդֆերելի կոչմանը հասնելու համար
նա ջանք չխնայեց սիրելի դառնալու սպա-
ներին: Շողոքորթ, քսու, խոնարհ, մեծերի
մոտ ստրուկ, իսկ գազան՝ ստորադրյալների
մոտ: Վաշտի ահն ու սարսափն եր, բոլորը
դողում էյին նրանից:

Նրա վաշտը գնդում համարվում եր որի-
նակելի, իբրև դիսցիպլինար, իբրև հրացա-
նաձիգներ: Նա ֆելդֆերելության հասնելու
համար, 3 մարդ ծեծելով, մյուս աշխարհը
ճամբեց, չորս հոգու հիվանդության պատ-
ճառով տուն, մի քանիսին ել՝ դիսցիպլինար
գումարտակ, վորոնց ամեն բոպե կարելի յեր
հրամայել վարտիկն իջեցնել, պառկեցնել յե-
րեսի վրա և ճիպոտներով 25 հարված ընդու-
նել հետույքին՝ ամենաաննշան հանցանքի
համար, դա համարվում ե պատիժ առանց
դատի, իսկ 25-ից ավելի մինչև 200-400 հար-
վածի համար պետք ե դատ լիներ:

Յերբ մեզ իբրև նորակոչիկների գունդ բե-
րին, նա արդեն յուր փառքի գաղաթնակետին
եր հասել և հպարտ, քիթը վեր ցցած, արագ
անցնում եր (ի միջի ալլոց նա յերբեք հան-

դիտա, դանդաղ չէր քայլում, այլ միշտ, կարծես, շտապում եր մի կարեւոր գործի) հաստաքի կոչիկները բարձր կրունկներով թակելով զորանոցի բակի մայթերը:

31 տարի անցել է այն օրից, ինչ բաժանվել եմ նրանից, մազերս արդեն ճերմակել են, բայց այսօր ել նա չի դադարում յերբեմն հալածել ինձ յերազիս մեջ: Նրա բարձր կրունկների ձայնը այժմ ել չի դադարել հնչել ուղեղիս խոր ընկած ծալքում, և առանց սարսափի ու նողկանքի չեմ կարողանում հիշել նրան: Նրան ճանաչելուց յես ակամա հարց ավի ինքս ինձ,

«մի՞թե մայր ե ծնել սրան, կերակրել յուր կրծքի կաթով, սիրել, փայլալեզու, նանիկ առել, վոր քնի: Հիվանդության ժամանակ անքուն գիշերներ անցկացրել օրօրոցի մոտ և աղօթել արցունքներն աչքերին, թե կատաղած շան բերանի փրփուրից ե հղացել այս ճիվաղը»:

Նա չէր ժպտում, բայց դիտեր հռչակով ծիծաղել, յերբ տեսնում եր մեկի տանջանքը: Տանել չէր կարողանում, յերբ մեկը, մի դրժբաղդ լուր առնելով տնից, լալիս եր. նրա կարծիքով միայն կանայք իրավունք ունեյին լալու, իսկ տղամարդը, մանավանդ գինյորը, վրձ:

— Ռուսական բանակի գինյորիս տես, լալիս ե կնկա պես... զգաստ, կրունկները սեղմ, ծայրերը զատ — և ցուցամատով ափսոսանքով հասցնել արտասովորի քթին, վոր արյունը աղբյուրի պես կթափվեր քթից, և կսկսեր հրհռալ, դնջումալ և բարկանալ, վոր ուրիշները չեն ծիծաղում: — Ինչո՞ւ չեք ծիծաղում... ծիծաղե՛լ... և այդ ծիծաղը շնադասլերի քրքիջ եր հիշեցնում, քան մարդկային ծիծաղ:

Յեթե ռուս-ճապոնական պատերազմում կենդանի մնաց, անշուշտ սպանվեց վերջին համաշխարհային պատերազմի օրերին, իսկ յեթե ափսոսելից ել հրաջքով փրկվեց, այն ժամանակ խոսք եմ տալիս, վոր հեղափոխական գինյորները ջախջախեցին նրա պիղծ դանկը:

Պարտադիր ծառայութիւնը վերջացնելուց հետո նա շատ մտածեց և վերջը վորոշեց դժուար չդառնալ: Վոչ տուն, վոչ տեղ, վոչ ազգականներն պետք և անի դժուար: Այստեղ պարտնավայել կյանք և վարում: Մնաց զնդում՝ իրրե գերակետիկ: Թեև արծաթ մասրավենի յեռանկյունի կարել տվեց և մնաց զնդում կամավոր, իրրե պատիժ գալիք և յեղած զինվորների համար: Այսոր նա, անշուշտ կենդանի չե, թեև ասում են՝ մեռածի մասին կամ լավ կամ վոչինչ, բայց ինձ թվում է՝ դա նախադաշարմունք է. յեթե նրա մասին եմ գրում, ինչպե՞ս կարող եմ լավ բան գրել:

2

Առաջին անգամն եր, վոր Յերեանի դավառից այդ գունդը հայ նորակոչիկներ եյին ուղարկում: Խախտների, կացապների, ջհուղների խմբերն արդեն մի շարաթիւր, վոր յեկել և ցրվել եյին վաշտերում:

Յերանից յեկած մեր խումբը վերջին ուշացած զորակոչիկներն եյին: Անկողիններով, անդուկներով, կեղտոտ վոչոտված մենք կայարանից շարժվեցինք դեպի զորանոցները:

Ս. քաղաքի մեծ փողոցով անցնում եր այդ մորթու գլխարկների, տրեխավորների խումբը: Հայ գյուղացին առանց այն ել չի կարող պարծենալ մաքրասիրությամբ, դրա վրա ավելացրու, վոր զինվորացուները տանը յեղած

ամենահին զգեստներն եյին հագնում, հետո ել մի քանի որ յուրաքանչյուրը «8 ձիու կամ 40 զինվորի համար» հատկացված վագոններում, քրտինք, փոշի, արդեն կարելի չե յերեւակայել, թե ինչ վայրենի տպավորութիւն կարող եր թողնել այդ վայրենիների նմանող խառնիճաղանձ ամբոխը, վոր անցնում եր Ս. քաղաքի լայն մաքուր փողոցով: Անցորդները կանգ եյին առնում և զարմացած, հետաքրքրությամբ նայում այդ խմբի հետեւից. դուշախոսիչներն անում, բայց անկարող եյին վորոշակի ասել, թե ինչ մարդիկ են և ինչ ազգից: Բոլորը սև աչքերով և մազերով, արարի նման թուխ դարչնագույն մորթով: Յես և յերկու ընկերս, վոր քիչ թե շատ տանելի տեսք ունեյինք, մեր յեվրոպական տարազով դիտողներն եյինք մտցնում այդ համերգի մեջ: Խումբը լուռ անտարբեր, ամեն մեկը խորասուզված յուր մտքերի մեջ, առաջ եր շարժվում:

Հոգնած, քրտնած մենք հասանք և հաճախ զրինք բեռները գնդի գրասենյակի ընդարձակ նախասենյակում և թափվեցինք մեր իրերի վրա: Մեր առաջնորդը գնաց զեկուցելու, իսկ նրա յերկու ոգնականները նստեցին պատուհանի տախտակների վրա և սկսեցին իրենց համար անսովոր, թանկագին ծխախոտներ ծխել, վոր իրրե կաշառք ստացել եյին այսինչ կամ այնինչ զորակոչիկից՝ նրանց խնդիրը հարգելու համար:

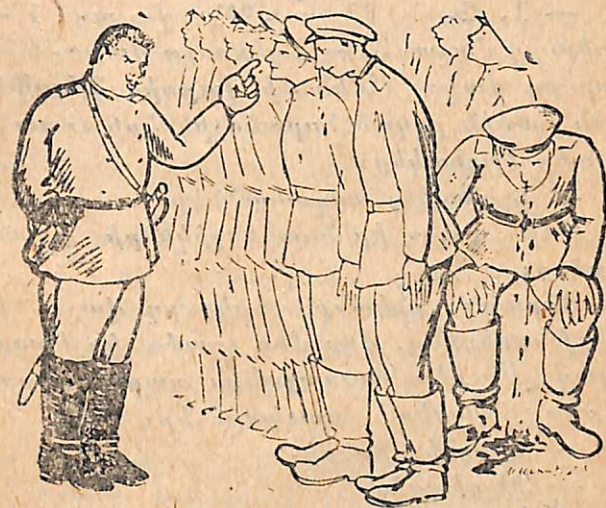
Քիչ անց՝ մեր շուրջը սկսեցին հավաքվել զինվորներ... յեկոսն վաշտերի Ֆելդֆելենները, կարծես, մեկը հեռախոսով հաղորդեց, վոր նոր դոհեր են բերել, և տեսնելով այդ տարորինակ գջլտված մարդկանց, սրախոսեցին և ծաղեցին:

— Արմյաշկաներ, արմյաշկաներ են, լըսվում եր մեր շուրջը: Բոլորը հետաքրքրությամբ մեզ եյին նայում, հարցեր եյին տալիս, բայց պատասխան չստանալով, իրար մեջ սրախոսություններ եյին անում և զնջւում ու սրհամարհանքով նայում եյին այդ անծանոթ, գջլտված ու կեղտոտ, իրար վրա թափված նորակոչիկներին, վոր վոչխարների նման իրար են սեղմվում սպանդանոցի բակում: Յերբ բոլորը ձանձրացան նրանց դիտելուց, հայացքները դարձրին մեզ վրա...

— Ստուգենաներ...

Մի քանիսր մոտեցան մեզ և սկսեցին հարց ու փորձ անել: Այդ բոպեյին մեզ յերեքիս ել մի բան եր միայն հետաքրքրում, ինչպես ա՛նել, վոր մեզ չբաժանեն իրարից: Մեզ խորհարդներ եյին տալիս, ամեն մեկը մի բան եր ասում, ամեն Ֆելդֆելել առաջարկում եր, վոր ցանկություն հայտնենք իր վաշտը գնալու: Կես ժամից ավելի յեր անցել, վոր գրասենյակից դուրս յեկան մի քանի գրադիրներ, ձեռներին թղթեր, քիչ անց սպաների մի խումբ, վերջում գնդապետը:

— Վոտքի, — հրամայեց մեր առաջնորդը: — Բոլորը ծուլորեն շարժվեցին, իրար դիպչելով վոտքի յեկան և մնացին տեղերումը: Կարդացին անունների ցուցակը:

Տասը, տասնհինգ բոպե նախասենյակում լսվում է... Բ... Բ... Բ... Բ...

— Կանգնեցնել ըստ հասակի:

Ֆելդֆելենները, ունտերներն իրար անցան, սկսեցին դես ու դեն հրելով, սրա նրա թևից, փեշից քաշելով տեղավորել արդ բոի նորակոչիկներին յերկու տողանով ըստ հասակի:

Մի ալեխառն սպա, փոքրիկ կուչ յեկած աչքերով, պառավ կնոջ ձայնով, անցավ տո-

դաններ յերկարությամբ, հրամայեց մի քանի
փոփոխություններ կատարել՝ տեղափոխելով
մի տեղից մյուսը և, մոտենալով տողանի աջ
ծայրին, սկսեց արագ համբելով առաջ շարժ-
վել:

— 1, 2, 3, 15 առաջին վաշտ. 16—30
յերկրորդ վաշտ. 31—42 յերրորդ վաշտ. 43—54
չորրորդ վաշտ: Ամեն մի վաշտի Ֆելդֆերել
իրեն բաժին ընկած նորակոչիկների մոտ մի
ուսուցիչ նշանակեց:

— Նշանակել ազգանունները

Ամեն վաշտ իր նորակոչիկների ցուցակը
կազմեց:

Յերկուսու ընկանք յերկրորդ վաշտ. ինչ-
քան խնդրեցինք, վոր մեզ չբաժանեն իրարից,
չեղավ, Սուրեն Գալստյանին տարան չորրորդ
վաշտը, հասակով չատ կարճ եր:

— Վերցնել իրերը.

— Դեպի աջ,

— Դեպի աջ,

— Դեպի ձախ,

— Դեպի ձախ:

Նախասենյակը լցվեց տրեխների և չուս-
տերի քսքստոցով...

Շալակեցինք մեր իրերը և շարժվեցինք
դեպի զորանոցները: Յերկրորդ և չորրորդ
վաշտերը բարեբախտաբար նույն բակումն
էին, բայց ի՞նչ չորրորդ վաշտ ընկնող մեր
ընկերը լալով բաժանվեց մեզանից:

Ֆելդֆերել խառնեցին տանել չեր կարո-
ղանում հրեյաներին, իսկ յերբ հայերը յեկան,
նրանց մոռացավ: Նրան սաստիկ ջղայնացնում
էր այն հանգամանքը, վոր նրանք ուսուցիչ
վոչ միայն չէին խոսում, այլ սկի չէին ել
հասկանում, իսկ ով ուսուցիչն չգիտեր, նրա
կարծիքով, ուղղակի անասուն է:

Իսկ ինձ ու ընկերոջս, թեև ուսուցիչն հա-
կանում էինք, մեզ ել հենց առաջին օրվանից
ստեց «ստուգենաներ, ինտելիգենտներ» հա-
մարելով, իսկ նրա լեկսիկոնում «ստուգենալ»
հայհոյանք եր— յես դրանց քիթը կկտրեմ—
վճռեց նա. մի լավ դադել, վոր հասկանանք,
թե ով է Ֆելդֆերել խառնեցին: Բոլոր ուսա-
նողներին, ինտելիգենտներին նա համարում եր
զավաճաններ, ներքին թշնամիներ, վորոնցից
պետք է պաշտպանել կրոնը, հայրենիքը և ցա-
րին: Դրանց հավատալ չի կարելի,— հաճախ
ասում եր նա պարոնայք Ֆելդֆերելներին:

Մի օր ստուգումից ու աղոտքից հետո,
յերբ պատրաստվում էին պառկելու, մեր վրդ-
վողնի ուսուցիչը վերադարձավ Ֆելդֆերելի
մոտից (ամեն օր աղոթքից հետո գնում էին
նրա մոտ՝ կարգադրություններ ստանալու),
յեկավ, թե—մարչ, Ֆելդֆերելի մոտ:

Մենք կարգի բերինք մեզ և նրա առաջնոր-
դությամբ գնացինք դեպի նախասենյակի վեր-
ջում յեղած փոքրիկ դուռը, վորը թե վաշտի

գրասենյակն եր և թե խառնեկոյի սենյակը:

Յերբ մենք ներս մտանք, նա նստած փոքրիկ սեղանի առջև, պնակից թեյ եր խմում: Մի պնակի մեջ մաքրած կտրտած ձուկ, մյուսում մի փոքրիկ կտոր սպիտակ և մի մեծ կըտոր սև հաց: Վղլիղնի ունտերը զեկուցեց, վոր բերել է: Առանց դադարելու խմելը, նա պնակի վրայից աչքերը բարձրացրեց՝ փչելով տաք գոլորշու մրա, մի վայրկյան լուռ նայեց և ելի խոկույն խոնարհեց գլուխը պնակի վրա:

Մենք լուռ ձգված կանգնած ելինք դռնների մոտ: Մի քանի րոպե լսվում եր խառնեկոյի փնչոցը և չփչիացնելով ուտելու ձայնը:

Վերջապես նա, հագեցած, ցած դրեց պնակը և բարեհաճեց նայել մեզ վրա: Մի քանի վայրկյան լուռ չափեց մեզ վրաից գլուխ:

— Զուգընե՞ր եք:

— Վոչ, հայ:

— Մի շուն են:

— Ուղղափա՞ռ:

— Լուսավորչական:

— Մահմեդական:

— Վոչ, քրիստոնեական:

— Յեռունդա: Շա՞տ փող եք բերել հեռներդ, — բորբորովին անսպասելի խոսքը փոխեց նա — մոտներդ չպահեք, նախ դյաթակղություն ե, կարող են տեղն իմանալ և թոցնել, ձեզ կթալանեն, իրենք ել դատի տակ կընկնեն,

կարգապահական վաշտը կընկնեն խաթի մեջ կընկնեն, այն ժամանակ՝ դերժիս բրատ... Դուք գիտե՞ք, ի՞նչ բան ե կարգապահական վաշտը... ոռոգի... փափուկ մսեր... մի որ ցույց կտամ, թե ինչպես են պատժում... հետաքրքիր, զվարճալի տեսարան ե... Տանն ինչո՞վ ելիք դրադվում:

— Ծառայում եյի:

— Դո՞ւ:

— Յես ել:

— Ինչացո՞ւ ելիք:

— Յես գործակատար եյի:

— Յես ել հաշվապահ:

— Գրասենյակ կուղարկեմ, գրադիր կըդառնաք... Սպիտակ հաց՝ թեյով, քցովի... յերչիկ... Մարֆուշա ու Պելագեյա... քեֆ կանեք: Գրադիրներն ազատ են, քեֆ են աւում... Լավ գրել գիտե՞ք, ձեռագիրներդ ինչպե՞ս են:

— Վոչինչ:

— Ամիսը ինչքա՞ն ելիր աշխատում:

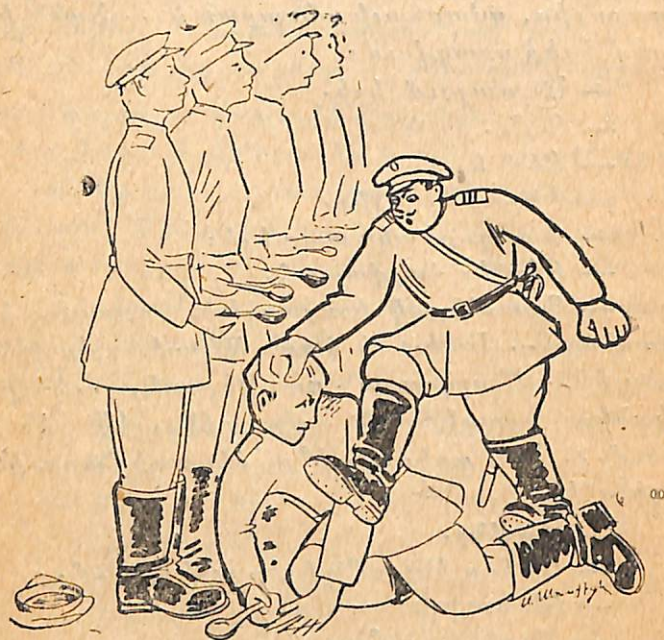
— 50 ռուբլի:

— Ըհը՞... դո՞ւ:

— 75:

Ոհո՞, կեցցես: Յես ֆելդֆերել եմ, բայց 4 ռուբլի մի քանի կոպեկ եմ ստանում: Են ել փոհ հասարակ ֆելդֆերել... փող... փող... խմ ինչին ե փողը... յես ամեն բան

ունեմ. բոլորն ել պետական, լավ ուտում եմ,
խմում, հաղնում... Դուք Ֆելդֆերել չեք
դառնա, ինչպես չեք տեսնի ձեր ահանջի հետե-
վը... Իսկ դրագիր՝ այդ ել ինձանից ե կախ-
ված... Ինձ փող պետք չե... յերեւի չհուզ-

ները ձեր ահանջին փափաացել են, վոր ինձ
փող պահ չտաք, վոր ել հետ չեք ստանա...
հա՞... սքիկաներ, քրիստոսավաճառներ...
ս՞վ եր, յես գիտեմ, մի ծածկեք...
— Մեզ վոչվոր վոչինչ չի ասել:

— Ստում եք... յես նրանց ատամները
փորները կթափեմ... ստում են շան վորդի-
քը... նրանք անաստված են, դուք քրիստոն-
յա, չհավատաք նրանց: Այլելի լավ ե՛ ինչքան
ունեք, տպեք ինձ, յերբ ուզենաք, կարող եք
քիչ-քիչ վերցնել, թեկուզ մի անգամից բոլո-
րը, թե չե կկորցնեք, կգողանան, ինչը բոլ մեր
վաչտում— գողեր... 7 հոգի տուգանվածներ
կան... բան ե, թե գողացան, չգանդատվեք,
մոռութենք կջարդեմ այն ժամանակ:

— Ինձ մոտ յեղածը 5 ուրլի յե:

— Ինձ մոտ 3: Ինչքան վերցրել եյինք, ճա-
նապարհին ծախավեց: Տնից ամիս—ամիս կու-
ղարկեն:

— Ստում եք... ջհուղներն են սովորեց-
րել... ե, գրողը ձեզ հետ, չեք տալիս, հար-
կավոր չե... կփոշմանեք... կրուգոմ մա՛րչ...

Մենք դարձանք, վոր գնանք, հետևներիցս
թնդաց Սատիենկոյի՝ իր հորից ժառանգա-
րսուր:

— Այդ ինչպե՞ս եք դառնում... Այս ինչ-
պե՞ս են դառնում... դարձավ նա վզվողնի
ունտերին, — ցոկապետին հերթից դուրս վերա-
կարգ, մոռութը կջարդեմ... վոր վաղը իմանան,
թեկուզ գիշերը մի քնիս ե սովորեցրու...

— Լսւմ եմ, պարոն Ֆելդֆերել:

— Կորեք... հայդա...

Հենց մյուս օրվանից սկսվեց մեր տանջան-

քը՝ ամեն դատարկ բանի համար հերթից դուրս
գլխերապահ վաշտում, խոհանոց՝ կարտոֆիլ
մաքրելու, հեռու աղյուրից ականջները ծակ
տակառով ջուր կրելու և այլն. ջոկապետից
սկսած, բոլորը ֆելդֆերելի հրամանով սկսե-
ցին հալածել մեզ և մեր շնորհիվ հալածե-
առհասարակ բոլոր արմյազկաններին: Հրեանե-
րը մի քիչ շունչ քաշեցին:

4

Յերեկոյան 9-ից պակաս տասը բուլե հնչեց
չեփորը:

Բոլորը թողին՝ ով ինչով զբաղված էր և
արագ դուրս վազեցին սենյակներից ու դասակ-
դասակ շարվեցին նախասենյակում:

Սկսվեց ստուգումը: 15—10 բուլե և —երը
կարծես, մրցության ելին դուրս յեկել, ամեն
ձայնի, ամեն յերանդի և —երը խառնվեցին է-
րար:

Ստուգումից հետո կարգացվեց գնդի հրա-
մանը: Հրամանը գրեթե միշտ ինքը ֆելդֆերե-
լրն էր կարդում, բայց այսօր նա փոխարեն
կարգաց 1-ին դասակի ունտեր-ոֆիցիերը, վո-
րին թողել էին իրրե փոխանորդ:

— Աղոթքի...

Թմրկահարը գարկեց աղոթք:

— Աղոթքի համար գլխարկները հանե՛լ:

Սկսվեց «Հայր մեր»:

Դա աղոթք չէր դեպի յերկինք ուղղված,
այլ անասելի խառնիջազանճ մի աղմուկ: Յեր-

բեք վոչ մի ոռու մարդ այդքան վատ չի յեր-
գել:

Աղոթքը հազիվ կեսին էր հասել, վոր լսվեց
նատիենկոյի արագ քայլերի ձայնն աստիճան-
ների վրա, քիչ անց՝ գնդակի նման ներս ընկավ
և կատաղությունից խզված ձայնով կանչեց,

— Լռե՛լ... ձայներդ կտրեք... այս ինչ
է... բարդակ... դայլերի վոռնոց... քաղցած
չներ են վնդստում, վորձ կատուների կռվ է
տանիքի վրա, թե աղոթք...

Ճանճ թռչեր, կլավեր, այնպիսի լռություն
տիրեց:

— Բռնդարենկո, սկսիր.

Բռնդարենկոն սկսեց, մյուսները միացան,
բայց բան դուրս չեկավ: Վոտները գետին
խփելով, նա կրկին լռեցրեց, կրկին սկսել տվեց,
բայց սա ծաղր էր, վոչ թե աղոթք: Ինքը ըս-
կըսեց: Այս անգամ ել յերգել չհաջողվեց. կա-
տաղությունից կարմիր տաքտեղի նման կար-
մըրեց, — դուաց ու ճչալով վազեց մինչև տո-
ղանի աջ Փլանդը և սկսեց համբելով առաջ
շարժվել: Չորսին բաց էր թողնում, հինգե-
րորդին ապտակում. նա արագ անցավ տողանի
յերկարությամբ ձախ Փլանդին և ճչաց.

— Առաջին տողան, յերկու քայլ առաջ
մա՛րչ...

Նա անցավ տողանների մեջ և կրկին սկսե-
վեց աշխատանքը, և ապտակների ձայնը հնչում

եր նախասենյակում, կարծես, թե մեկը քուֆ-
թա յեր ծեծում այնպես յեռանդով:

— Առաջին տողանը յերկու քայլ հետ...

ադոթք... սկսել... արմյաչկաները և ջհուզ-
ները թող լռեն... սկսել...

Վերջապես տանջանքի ադոթքը վերջացավ:

Թմբուկը դողաց թմբկահարի փայտիկներէց և
լռեց:

Անհամբեր սպասում էինք «ցրվել» խոս-
քին, վոր ծանր որ անցկացնելուց հետո անկո-
ղին մտնենք, դա մեր ամենայերջանիկ ժամն
էր: Առավոտյան դեռ լույսը չծագած, ելի պի-
տի յեղնեյինք: Նա լուռ գնաց: Մի քանի քայլ
հազիվ էր արել, վոր մի բան հիշելով, կրկին
վերադարձավ կանգնեց վաշտի ճիշտ կենտրո-
նում, խոզի աչքերը դես ու դեն դարձրեց, հա-
զաց, թքեց հատակին ու ճչաց.

— Ձգա'ստ...

Բոլորը ձգված լարի պես ձգվեցին:

— Վզվողնի ունտերներն ինձ մո'տ:

Չորս վզվողնի ունտեր-ոֆիցերներն արագ
բաժանվեցին շարքերից և մոտեցան նրան:

— Յեթե նորակոչիկները վատ են պահում
իրենց, ո'վ է մեղավորը... վզվողնի ունտեր-
ներ... ո'ւմ մոռութը պետք է ջարդել— դրան-
ցը... հասկացա՞ք: Լավ նայեցեք աչքերիս...
արդեն յերկու ամիս է անցել, բայց պատահում
էն, ինձ պատիվ չեն բռնում... յես ձեզ կսովո-
րեցնեմ...

Նա բռունցքը դեմ տվեց ունտերների քթին:

— Վերջին անգամ նախազգուշացնում
եմ, ում դասակի գինվորը բռնվի, նրա հետ
միասին թե վզվողնի ունտերին, թե ջոկի պե-
տին հասնելու յե: Տանջեցեք, կաշիները պոկեք
և այդ հում մսից, այդ կղկղանք պատրաստող

մեքենային զինվոր դարձրեք, իսկ յեթե յետ
սկսեմ սովորեցնել, վոչ մեկիդ ատամը բերա-
նումը չի մնա... նորակոչիկներին մեջ կան
այնպիսիները, վորոնց կոչիկը ծակ է, կամ
գրեթե բոբիկ են...

— Պարոն ֆելդֆերել, — հանդգնեց ուն-
տերներից մեկը, — անից բերածները մաշվել
են, իսկ պետական կոչիկներ դեռ չեն ստացել,
կարկատելու ել փող չունեն...

— Իսկ շոկոլադէի համար... սպիտակ հա-
ցի, յերչիկի համար... սպայական ծխախոտ
գնելու համար ունե՞ն... կան այնպիսիները,
վոր որը մի ռուբլի յեն թողնում գնդի խանութ-
թում... իսկ ֆելդֆերել խառնենկոն շոկոլադ-
էի ուտում. այդ ջհուղները և արմյաշկաները
շոկոլադէ են կրծում... թող զգուշ լինեն, դե-
րեղման կըչեմ, իրանց ձեռքով իրանց գերեզ-
մանը փորել կտամ... Դուք նրանց հասկաց-
րեք, վոր ինձ հետ հանաքը կարճ է տևում.
ասացեք, թե ով է ֆելդֆերել խառնենկոն,
հարազատ հորը չի խնայել... մա՛րչ ձեր տե-
ղերը... Ունտերները պտտվեցին և դնացին
իրենց տեղերը:

— Աջ դարձ.

— Թրախկ... Թխկ... Թխկ... Թխկ...

Խառնենկոն կատաղությունից այս անգամ
արդեն կապտեց...

— Չեք ուզում... լավ, մինչև առավոտ վո-
տի վրա կչորացնեմ... ձախ դարձ:

Կրկին վոտներին նույն աններդաշնակ ձայ-
նը.

— Քուճներդ տանում ե... յես ձեզ կքնաց-
նեմ... աջից մեկ- յերկու.

— 1, 2. 1, 2. 1, 2:

— Չորս տողան կաղմել... մա՛րչ:

Վոտների ձայները իրար խառնվեցին.

— Անշարժ... չշարժվեք... ով սխալվե՞լ է,
մի քայլ առաջ:

Յերեք հոգի դուրս յեկան շարքերից: Նա
կատաղած մոռեցավ մեկին և տեսնելով Մար-
գարյանին, վորը չհավատաց փողերը իրան
պահ տալ, վոր հայ է, վոր գնդի խանութից
թանկադին ծխախոտներ, շոկոլադէ և գնում,
աչքերն արյուն կոխեցին. ճչաց, փախնձնեց
չաղ տալով:

— Շոկոլադէ... շոկոլադէ... շոկոլադէ ես
կրծում... դե՛ կեր...

Ասաց ու մի շաչուն ապտակ իջավ Մարգար-
յանի ծնոտին, ապա ձեռքի հակառակ կողմով
մի թարս ապտակ ել մյուս ծնոտին:

— Չհամարձակվե՛ս... ատամների միջից
վստաց Մարգարյանը, դողաց ամբողջ մար-
մնով, կանգնած տեղը հետ ու առաջ որորվեց,
իրան ուղենալով դռակ, մոնչաց դազանի
պես... բայց անկարող եր տա՛նել վիրավորան-
քը, նա դուրս թռավ շարքից... աչքերը մթե-
ցին, ամեն ինչ մոռացավ, նա տեսնում եր մի-
այն այն ատերի դեմքը: Կայծակի արագու-

Թյամբ հարձակվեց ախոյանի վրա և բռնեց-
քով հասցրեց նրա մոռթին, մինչ խառնե-
կոն, այդ անսպասելի գրոհից չճամ, չգիտեր,
ինչ աներ, մի հարված ել հասցրեց: Խառնե-

կոն սթափվելով, ձեռքը տարավ դեպի առճա-
նակը, հանեց, բայց Մարգարյանը մի հարված
հասցրեց կրծքին և չարտեց նրան դեպի պատը.
նա հետ-հետ գնաց և գլխով կտավ պատին:
Մարգարյանը մի ձեռքով բռնեց նրա աջ ձեռ-
քը, այնպես սեղմեց, վոր առճանակը ախամա

ընկավ ձեռքից, մյուս ձեռքով բռնեց նրա կո-
կորդը, և մատները աքցանի պես սեղմեցին, ու
լուռ սկսեց հարվածել գլխին, դեմքին:

Բոլորս, շունչներս մեղ քաշած, մնացել ե-
յինք քարացած: Ամեն մեկը լսում եր յուր
սրտի զարկը, վոր վանդակ ընկած Թռչունի
պես թրպրտում եր:

Այնքան անսպասելի և հանկարծակի յեղավ
այդ, վոր մի բոպե բոլորս քարացել եյինք:
Կարծես, դիտամբ ուշանում եյին ոգնության
հասնել խառնեկոյին, վոր արդեն խրխուռ
եւ, և թողնում եյին, վոր բոլորի փոխարեն նա
լուծի վրեժը, քանի վոր այդքան հանդուգն
գտնվեց, համարձակ, խիզախ, վոր ձեռք և վեր-
ցրել կյանքից ու վոչ դիտցիալինար դումարտա-
կից, վոչ դատից, վոչ մահապատժից, վոչնչից
չվախեցավ:

Գնդի հերթապահ սպան այդ աղմուկի
վրա, հերթապահ ունտերի հետ վազելով, հա-
սավ այն ժամանակ, յերբ խառնեկոյի աչքերը
դուրս եյին վիժել կոպերից, լեզուն հանած,
հեռում եր...

Շարքերը խառնվեցին, վզվողնի ունտեր-
ոֆիցերները վազեցին ազատելու ֆելդֆերե-
լին...

— Զգա՛ստ...—գլխի չընկնելով, կանչեց
հերթապահ սպան... ո՞ւր ե ֆելդֆերելը, ին-
չո՞ւ մինչև հիմա զինվորներն արթուն են...

Մարգարյանը ուշքի յեկավ, բաց թողեց

ձեռքերը և ապուշ կտրած, մնաց տեղումը
կանգնած:

Ֆելդֆելեկ Սատիենկոն հարբածի նման ու
րորվեց, աչքերը փակվեցին և գլորվեց ցած...

5

Յես ել վաշտում մնացի մենակ: Մարգար-
յանին դատեցին զինվորական դատարանով:
Իշխանավորների վրա ձեռք բարձրացնելու հա-
մար նրան յերեք տարով կարգապահական
վաշտ ուղարկեցին:

Ֆելդֆելեկ Սատիենկոյին ել մեր գնդից
ուրիշ գունդ տեղափոխեցին՝ շարունակելու
յուր սխրագործությունները:

Այս մղձավանջային պատկերները շարան-
շարան անցնում են աչքիս առաջից, և հիշում եմ
յերկու տարի առաջ գրողների Փեդերոսյանի
այցը Ադրբեջանի, Վրաստանի և Հայաստանի
կարմիր բանակայիններին... Յերբ համեմա-
տում եմ անհամեմատելին, զգում եմ, թե ինչ
է արել Հոկտեմբերը:

Յարի զինվորների մոտ գրողներ, գեղար-
վեստագետներ չեյին գալիս այցի, նրանք չե-
ֆություն չեյին վերցնում, իսկ զինվորներին
յերբեմն տանում էյին նրանց մոտ՝ բունտեր
ճնշելու... նրանց տանում էյին գործադուլնե-
րը ավիններով զսպելու և ցույցեր ցրելու:
«Մուտքն արգելվում է շներին և զինվորնե-
րին»—հասարակական զրոսավայրերի դռներին

փակցված եր լինում այդ զազիր հայտարարու-
թյունը: Յեթե իշխանությունն առանց կարմ-
րելու կարող եր որր ցերեկով ամեն տեղ նման
հայտարարություններ անել, ապա այնքան ել
դժվար չե յերևակայել այն վիրավորական
վերաբերմունքը, վոր ունեյին իշխանավորնե-
րը դեպի զինվորը:

Հայհոյանք, ծեծ, — դրանք սովորական
ներ եյին, ցեխի մեջ եր տրորված մարդկային
արժանապատվությունը: Շունը, ձին, շատ
ավելի հարգ ու գին ունեյին, քան ստորին աս-
տիճանավորը: Յարական զինվորը զրկված եր
մարդկային արժանապատվություն, հպարտու-
թյուն, ցանկություններ ունենալու իրավուն-
քից: Նա ստորին տեսակի մարդ եր, մի անկամ,
անզգա չնչավոր եր, վորը ստրկորեն պիտի
հնազանդվեր, հպատակվեր բոլորին, վոր մի
սատիճանով բարձր են իրանից:

Յեթե քիչ թե շատ զիտակից զինվորից
հարցնում եյիր, — ի՞նչ է զինվորը—նա փո-
խանակ անգիր սերտած խոսքերի, կասեր.

— Զինվորը մի այնպիսի անարգ անասուն
է, վորի վրա ամեն մի սրիկա հեծնում է:

Անարգված, ստորացած զինվորությունը
թույն եր կուտակում կրճքի տակ, վոր մի որ
պիտի պայթեր: Յեվ նա պայթեց այնքան առ-
հեղ, վոր նրա ուժից հիմնահատակ կործանվե-
ցին հին կարգերը, և բացվեց Հոկտեմբերի ար-
շալույսը:

ՀԱՐՅՈՒՐ ԺԻՊՈՏ

Սովորութիւնն եւ չատ բնական, վոք
հները հնից կպատմեն, նորերն ել, հինը լսե-
լով, կզարմանան, կժպտան կամ կսարսա-
փեն:

Դե լսեցեք եսոր ձեզ մի բան եմ պատմե-
լու, աչքովս տեսած:

Դուք ել, յերբ տարիք առնեք, ձեր զավակ-
ներին ու թոռներին եք պատմելու հնից:

Ինչպես հիմա դուք՝ նրանք ել ձեզ են լսե-
լու բերանները բաց:

Պատմողից պատմող, կյանքն իր ճամբով
առաջ կգնա:

1898 թվին վիճակ քաշեցի ու զինվոր ըն-
կա: Մայրս ու քույրերս, մորաքույր, հորա-
քույր, հեռու ու մոտիկ, լաց ու շիվանով ճամ-
բա դրին:

Զինվոր դնալն են ժամանակ մեռնելու պես
մի բան եր: Գնացողը, կարծես, ել յետ չեր
գալու:

Լսել էյի, վոր ուրիշ շատ գեղեր ու քաղաքներ կան, բայց մեր գեղից դենը բան չէյի տեսել:

Մի քանի հարեան դյուղի նորակոչիկներէս հավաքեցին, լցրին ֆուրգոնը և քշեցին: Նախիջևան անցանք, հասանք Յերեւան, ետեւդից Թիֆլիս ու յերկաթուղով Բաթում տաւրան:

Բերանս բաց, աչքերս չռած, նայում էյի ու չէյի հավատում աչքով տեսածիս: Մեր գեղից մինչև Բաթում բաներ տեսա, վոր յերազում ել չէյի տեսնի:

— Ո՞ւր են տանում մեզ:

Յերեւանում ասացին, վոր Ստավրոպոլ են նշանակել մեզ: Բայց թե աշխարհի վոր ծերին ե եղ Ստավրոպոլը՝ չգիտեյի:

Ծով չէյի տեսել. եղ ել տեսա:

Լցրին նավի մեջ ու յերեք թե չորս որ ջրի վրա գնացինք, գնացինք Նովորոսիյսկ հասանք, ետեւդից ել յերկաթուղով Ստավրոպոլ տարան:

Մեր գեղից յերեք ընկերներ էյինք: Շատ խնդրեցինք, վոր մեզ մի տեղ դցեն, բայց բան դուրս չեկավ:

Մեկի բոյը շատ բարձր եր, նշանակեցին առաջին վաշտը:

Մնացինք վարդանն ու յես. լավ եր, վոր մեզ ել չբաժանեցին, թե չե սիրտներս լափ կճաքեր:

Լեզու չգիտենք, խոսք չենք հասկանում, ասանց լեզվի յա մենք, յա մի անբան անասուն— մեկ եր:

Լսած կլինեք, կամ թե կարդացած, վոր մի ժամանակ աշակերտներին ծեծելով էյին ուզում մարդ չինել, իսկ գինվորին ծեծելով գինվոր:

Են ժամանակ հիմիկվա պես չեր:

Մի տարվա գինվորը մեծ եր: Գլխիդ բամփում եր, ձեն ծպտուն չհանես, քեզնից հին ե, ել ուր մնաց յեֆրեյաոր, ունտեր, իսկ ֆելդֆերելը— դե նա կազարմայի «Թազավորն» եր: Վոնց վոր մի կատաղած գել, հեռվից վոր նրան տեսնում էյինք, դողներս բռնում եր:

Սպաների համար խոսենք, նրանց համար յա մի քոստ չուն, յա մենք, մեկ էյինք. հլա չունը շատ ամելի հարդ ու գին ուներ:

Թազուն, վոր մարդ չտեսնի, վարդանն ու յես ադատ ժամերին գնում էյինք հեռու մի անկյուն, նստում էյինք, գեղից խոսում, դարդ դարդի տալիս ու լաց լինում, եղպես որը մըթնեցնում:

— Յերեք տարի ութ ամիս, հեյ, հայ... Յերբ պիտի անցնի: Ամեն մի որը տարի յեր թվում, ու ել հույս չունեյինք, թե մի որ պրծնելու յենք:

Գիշերներն եր մեր միսիթարությունը, են ել չէյին թողնում մի հալալ քնենք: Դեռ լույսը չբացված վեր էյին կացնում:

Դե չուտ, չուտ կոշիկդ մաքրիր, վաքվիր, գնա շարքում կանգնիր, գան մտիկ տան, թե ինչդ ե պակաս:

Կոշիկդ լավ չի փայլում: Շրա՛խկ, հասցնում ե թշիդ, գոտիկի պղնձի չափոստար լավ չի փայլում. հերթից դուրս գիշերապահ, մազերը բռնվեց, սև աշխատանք և այլն և այլն:

Ծեծում, հայհոյում ե, ով հասնում ե, յերբ հասնում ե, վորտեղ հասնում:

Ճաշից առաջ շարեշար կանգնեցնում ու աշխատեց եյին ճաշի տանում:

Մեկ մեկ ֆելդֆերելի տրամադրությունը լավ չեր լինում կամ մի քիչ խմած, դուրս եր գալիս իր սենյակից և ծեծին որինական բընույթ տալու համար հրամայում եր.

— Գդալներն առաջ:

Բոլորը դեմ եյին անում փայտի դգալները. առաջին մի յերկուսի դգալները նայում եր, իհարկե, կեղտոտ եր գտնում և ապտակ հասցնում, իսկ հետո ել չեր նայում, այլ միմիայն ապտակում եր գործի շտապող մարդու նման:

— Չախկ, չրուխկ...

Տեղում եյին ապտակները համաչափ, այնպիսի արագությամբ, վոր, կարծես, վախենում եր մինչև մյուս ծայր հասնելը՝ սառչի առաջին յերեսը: Կրթության գործը վերջացնելով, անվրդով հրամայում եր— դեպ ձախ, քայլով

մարշ: Մենք գնում եյինք ճաշի, ինքն ել հըպարտ, կրոնիկներով հատակին խփելով, գընում եր իր սենյակը ճաշելու:

Ո՞ւմ բողոքես, ինչպես բողոքես, քանի վոր գիտես, վոր ում դեմ բողոքում ես, հենց նրա միջոցով պետք ե բողոքը տեղ հասցնես: Բողոքից բան չի դուրս գա, իսկ քեզ գերեզմանի դուռը կհասցնեն:

Վախենում եյինք բողոքի մասին մտածել անգամ: Ծեծը դարձավ սոփորական բան, ել չեյինք վիրավորվում, միայն ուրախանում եյինք, վոր ենքան ել չցավեց: Ճարն ի՞նչ, ընկել ենք, պիտի քաշենք: Մի ձեռք, վոր չես կարող կտրել, համբուրիր ճակատիդ դիր:

Ձեռքով կամ վրդով խփելը, քիթ ու պըռունդ արնվա անելն անորեն բան եյին, բայց ծեծում եյին, վորովհետև բողոքող չկար:

Բայց կար մի սրբագործված ծեծ, ծեծ, վոր որենքը թույլ եր տալիս: Ծեծ ճիպտաներով, ահա ինչից եյինք սարսափում:

Ճիպտաներով ամեն մեկին ծեծել չեր կարելի. պետք եր մի վորեւե հանցանքի համար դատվել, և յերբ դատարանը վճռեց մեկին գըցել տուգանվածների դասի մեջ, այն ժամանակ, վաչտի հրամատարից սկսած, բոլոր հրամատարները կարող եյին ծեծել տալ, 25-ից մինչև 400 ճիպտի հարված հասցնելով:

Այդ բանից այնպես եյինք սարսափում, վոր մյուս բոլոր պատիժները, չարչարանքնե-

ըր, ծեծը վռչինչ բաներ եյին թվում: Դժվար
չէր ընկնել այդ դասը, և այն ժամանակ վայր
եկէյ: քեզ տարեչ է:

— Կոճակդ պոկված է— 25 ճիպոտ:

Մազերդ յերկար են, յեղունգներդ կեղ-
տոտ, հրացանդ մաքուր չէ, ամեն մի վռչինչ
բանի համար կարող են պառկեցնել և ճիպոտ-
ներով մարմինդ ծովատել:

Զինվորը մարդ չէ, ո՞վ է նրան մարդու
տեղ դնում: Իսկ ով լեզու չգիտէ, հո լափ ա-
նասուն է:

Ամեն որվա մեր ճաշը հոտած կաղամբի
բորչ եր ու սեւ վրեջիխայի փլավ գրեթե ա-
ռանց յուղի, քուսպ դարձած:

Բոլորը, սկսած վաշտի հրամատարից մին-
չև խոհարարը՝ գողանում եյին:

Մի բարձրաստիճան սպա, իմանալով, վոր
զինվորներին վատ են կերակրում, և վորպեսզի
զինվորներին հասկացնի, վոր գանձարանը չի
մեղավորը, մի ձյունի գունդ է վերցնում և
տալիս առաջին շարքում կանգնած առաջին
զինվորին, հրամայելով, վոր ձեռքից ձեռք
անցկացնեն մինչև տողանի վերջին զինվորը:
Իսկ վերջինի ձեռքից առնում է փոքրացած
ձնագունդը, ցույց տալով, ասում է— ահա
այսպես է և ձեր ճաշը. ամեն մեկի ձեռքում մի
քիչ հալվում է և վերջը սա յե մնում. թե չէ
գանձարանը տալիս է այնքան, վոր գոհ կմնաք
և կուշտ կլինեք:

Այդ բացատրությունը շատ սրամիտ եր և
լավ, բայց մեր փորը դրանից չկշտացավ:

Յես ու ընկերս տնից ստացած փողով հաց,
ուրիշ բան-ման եյինք առնում, թե չէ նրանց
տվածով քաղցած կկտորվէինք, սկի ուտե-
լու բան չէր:

Որը տարի յեր թվում, բայց ելի անցնում
էր, մեկ ել տեսանք գարուն է սկսվում:

Մի քանի որում սառույց, ձյուն, հալվեց,
ծառերի մեջ ջուր ընկավ, բնությունը դարթ-
նում եր քնից:

Սկսեցին ճամբար գնալու պատրաստու-
թյուն տեսնել:

Ամեն որ տանում եյին աշխատանքի: Վը-
րանների համար բներն եյինք նորոգում, ճա-
նապարհներն եյինք հարթում...

Մայիսի մեկին ճամբար տարան:

Վրանները խիեցինք ու եղ որը զինա-
վարժություն, բան չեղավ ճամբարն եյինք
կարգի բերում:

Ճամբարում յես ինձ ավելի լավ եյի ըզ-
գում: Լեզուները սկսել եյի հասկանալ: Ազատ
ժամերին ել յես ու ընկերս՝ Վարդանը մի խոլ-
վաթ տեղ եյինք գտնում ու պառկում կանաչ
խոտերի վրա:

Սովորեցինք մեծավորներին ինչպես դուր
գալ: Ծխախոտով, կալրասով, սպիտակ հա-
ցով, ողիով, մեկ-մեկ ել փող, իրր թե պարտք,
տալով, վորովհետեւ մեկ է վերադարձնող

չեր լինելու, տալիս ու եղպես գլուխ եյինք պահում:

Կաշառքը շատ բան եր անում:

Բայց վայ թե սովորեցրիր ու ծերը կըտրեցիր, ել պըծար, բանդ բուրդ է: Թե մի անգամ տվիր՝ միշտ ել պետք է տաս, թե չե ձորից ջուր կըբերով, գիշերները խոհանոցում կարտոֆիլ մաքրելով, ճամբարն ավելելով, անքուն պահելով, հոգիդ կհանեն:

Շատ եյին վախեցրել:

Շատ եյինք լսել, վոր տուգանվածներին ճիպտաներով ծեծում են, լսել եյինք, բայց աչքով չեյինք տեսել ու կարծում եյինք հենց ենպես, վախեցնելու համար են անում: Բայց մի որ համոզվեցինք, թե դա հեքիաթ չե, այլ իրականություն՝ և շատ վատ, անխիղճ, դաժան իրականություն:

Մի քանի որ ե խոսում եյին, թե մեկին գողության համար պետք է ծեծեն, հարյուր ճիպտ պետք է հասցնեն:—Իսկ յեթե հանկարծ ինձ ստիպեն խփել... Դրանից ավելի վախեցա, քան յեթե ասեյին, վոր ինձ են ծեծելու:

Բայց ընկերս լսել եր և ինձ հանդուստացրեց, վոր խփողներն ել պետք է տուգանվածների դասին պատկանեն, վոր բան է, յեթե խղճան, կամաց խփեն, կարողանան իջենց ել պառկեցնել և 25 ճիպտ տալ:

Յես աշխատում եյի չմտածել, ինքս ինձ համոզել, վոր դատարկ բան է, ծեծ ե ելի, քիչ են ծեծում, դա յեկ ծեծե է, քիչ կցավի ու կանցնի, հո չեն մորթելու: Քիչ մարդ են կախում, գնդակահարում, բանտերում փթեցնում, ծեծն ի՞նչ է վոր,— մխլթարում եյի ինձ,—մի բան, վոր յես չեմ տեսնելու. մի անծանոթ մարդու պետք է ծեծեն, եհ, թող ծեծեն, ի՞նձ ինչ:

Ձինավարժությունները նոր եյինք վերջացրել, յեկել և պետք է ցրվեյինք, մեկ ել հրաման յեկավ, վոր բոլոր վաշտերը հրացանները թողնեն և տանեն ճամբարի յետևի մեծ հրապարակը:

— Ել ո՞ւր են տանում,— մտածեցի յես,— յերևի ելի սև աշխատանքի:

Տարան ու շրջանակաձև կանգնեցրին. մի մեծ շրջան ստացվեց: Բերին մի սեղան դրին, կանաչ մահուդով ծածկված, ավետարան, խաչ, տերտերն սկսեց զգեստավորվել:

Սպաները լուրջ մտախոհ դեմքով, կամացուկ խոսում եյին իրար հետ: Ինչ վոր մի հանգիստվոր բան եր պատրաստվում:

Նորակոչիկներին հրամայեցին կանգնեցնել առաջին շարքերում:

Դեռ գլխի չեյի ընկնում, թե բանն ինչումն է: Մեկ ել մի զինվոր սպայի առաջնորդությամբ յերկու հրացանավոր պահակների հետ շրջանը մտան:

Ֆելդֆերիները, վորոնք խմբված եյին

Թմբկահարները մոտ, իրար անցան. ամեն մեկը գնաց իր վաշտի մոտ:

Մեր վաշտի հրամատարն առաջ անցավ դեպի կենտրոնը. մի քանի խոսք ասաց, վորից մի բան հասկացա, վոր 100 ճիպոտ պետք է տան դողության համար:

Եղբայրներ, թե հիշեր իր դողությունները, բա իրան քա՞նի հարված պետք է հասներ: Յերկու գինվոր մի—մի խուրձ ճիպոտներ բերին և դրին սեղանի մոտ:

Կալանավորը կանգնած եր գունատ, շինելն ուներին գցած և նայում եր ուղիղ մի կետի անթարթ:

—Աղոթքի համար, գլխարկները հանել,— թմբկահարներն աղոթքի թմբկահարեցին, քահանան ինչ—վոր աղոթք կարդաց... Մի՞թե ծեծի համար ել աղոթք կա սուրբ գրքում...

Թմբուկների ձայնը մի վայրկյան լռեց:

— Գլխարկները ծածկել:

Թմբուկների դղրդյունի տակ ծածկեցինք գլխարկներս. առաջ յեկան յերկու գինվոր, նրանք գունատ եյին մեռելի պես, դողալով կռացան, վերցրին ճիպոտները և կապը քանդեցին, աչքները միշտ գետնին հառած:

Ակամա նրանք պետք է ծեծեն իրանց ընկերոջը, ո՞վ գիտե, գուցե մի քանի որ հետո, իրան ել կծեծի մի ուրիշը, կամ հենց սա, վորին պիտի ծեծեն:

Բոլորս լուռ, սրտատրոփ սպասում ենք,

չենք ուզում հավատալ, սպասում ենք, վոր այս բոլորից հետո կներեն և կցրվեն, վոր այս բոլորն ահաբեկելու համար եր:

— Սկսել...

Մեր վաշտի ֆելդֆերելն առաջ անցավ. յերկու պահակները կալանավորին շրջանի մեջ տեղը հասցրին և յետ գնացին:

— Պառկիր:

Դատապարտվածը վերցնում է ուսից վերարկուն, փռում է գետնին, դողդողացող ձեռներով բաց է անում շալվարի կոճակները, ֆելդֆերելն ոգնում է իջեցնել մինչև ծնկները, և յերեսի վրա փռվում է:

Թմբկահարները թմբկահարում են և թմբուկների վերջին զարկի վրա լսվում է հրամանը.

— Սկսել:

Գլխավերև կանգնած է մեր ֆելդֆերելը, յերկու կողմից մի—մի գինվոր բարակ, ճկուն, կարմրավուն ճիպոտները ձեռներին:

Հրամանին անմիջապես հետևում է.

— Մեկ...

Սրագ իրար հետևից իջնում են հարվածները: Տենդային արագությամբ խփում են, նետում են, ուրիշն առնում.

— 2 ... 3 ... 4 ... 5 ...

Ճկուն ճիպոտները՝ ճեղքում են ողբ, իջնում՝ տժժալով:

Առաջին հարվածներից փափուկ մսերը

դողում են, ցնցվում, ինչպես յեռացող ջուրը
կաթսայի մեջ:

—6 ... 7 ... 8 ... 9 ...

Հարվածներն իջնում են, կարմիր գույեր
թողնում մարմնի վրա:

— 10... 15... 20...

Արյունի մի բարակ հոսանք դուրս է ցա-
տել վանդակից և շատրվանի պես վեր է թռու-
ում:

—21... 22... 25... 30... 40... 45...

Կալանավորը լռեց, չի լսվում դուստ վո-
նոցը, չի շարժվում:

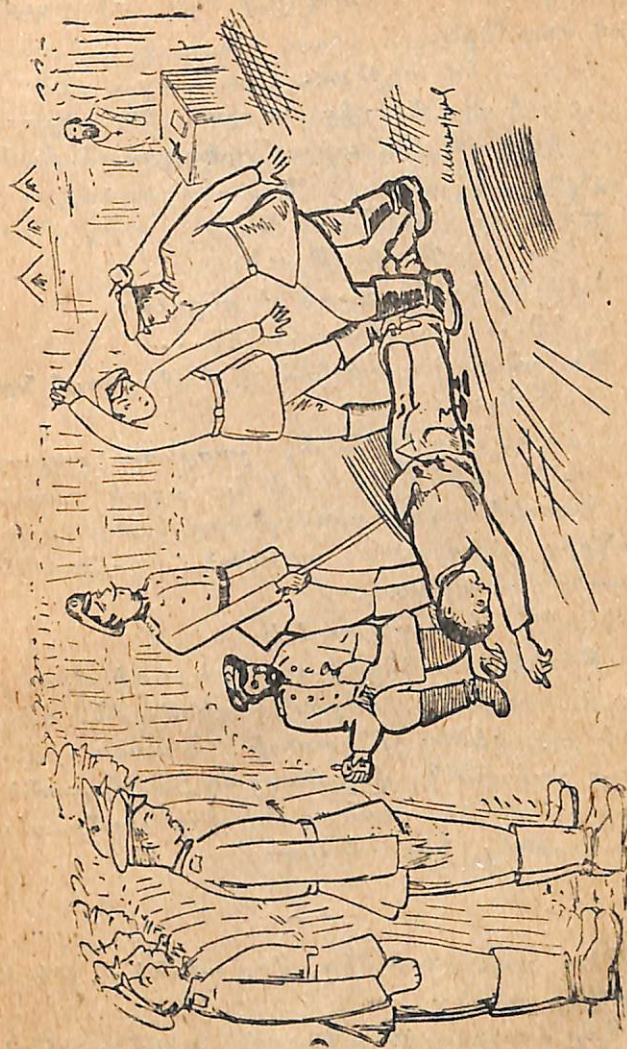
Բժիշկը մոտենում է, ուշաթափ է, չրջում
են կողքի վրա, նաշադիր են տալիս քթին, քուն-
քերը տրորում, բանում է աչքերը, կրկին ու-
շաթափվում...

Բժիշկն աշխատում է ուշքի բերել:

Հանկարծ լսվում է հուսահատ, մի ահուկի
ճիչ, և ուշքի չե գալիս:

—Շարունակել:

Շարքերում դուստ, վոնոցի նման ձայներ
են լսվում, գլուխների ծովը տարուբերվում է,
հուզվում, շատերի աչքերից արցունքներ են
թափվում: Իմ աչքերս սեանում եյին, թվում
էր, թե ահա պիտի ընկնեմ, արնացնելու չափ
ուժով կծում եյի շրթունքս, վոր չճչամ, ար-
ցունքները յուր թափվում են աչքերիցս, վո-
չինչ չեմ տեսնում, բայց լսում եմ հարվածների

ձայն, վորոնք՝ պատուելով ողբ, դիպչում են
մերկ մարմինն:

Սրբում եմ աչքերս:

Ակոսված մսերից արյուն ե ցայտում,
մսերը կապտել են, արյունը սևացել ե թանա-
քի պես:

— 66՝ 68...

Կրկին ուշաթափություն:

Բժիշկը կրկին ուշքի յե բերում:

— 70... ... 71... ... 75...

Այս անգամ բժիշկին չի հաջողվում նրան
ուշքի բերել:

Լուռ ե, վոչ մի ձայն, շարքերը քարացել
են, ամեն մեկը լսում ե իր սրտի զարկը:

Պատիժ տվող զինվորները ծանր աշխա-
տանքից կարմրած, հուզված, ճակատների
քրտինքն են սրբում:

Դեռ 25 ճիպոտ մնում ե:

Բժշկի պատվերով պատգարակի վրա յեն
դնում ուշաթափ, վիրավոր զինվորին, մինչև
ուշքի չդա ծեծել չի կարելի: Տարան հիվան-
դանոց լավացնեն, վոր մնացած 25 ճիպոտները
իզուր չանցնեն. դատարանի վորոշումը պետք
ե իրագործել, ներում չկա:

Յես պատմեցի ձեզ, վոր տեսնեք, թե ինչ
որեր ենք տեսել:

Վոր համեմատենք եսորվա կարմիր զինվո-

րին, ցարի ստրուկ զինվորի հետ: Վոր յերանի
տաք այն օրին, յերբ թաղավորն իր մեծատուն
դահիճներով գետնի տակն անցավ:

Մեր ապրած օրը սա յեր:

1898 թվից հետո շատ բաներ եմ տեսել:
շատ բան ե փոխվել աշխարհում, համա հիմա
եչ կաշիս սարսրում ե, մազերս բիզ-բիզ են լի-
նում, յերբ միտս ե գալիս մեր քաջածը:

h r s q t l u y c

Նա փոքրիկ էր, կուրծքը նեղ, հիվանդոտ, մեջքը մի փոքր կռացած, արևակեզ դեմքը նիհար էր, յերկայն քիթը ծոված դեպի բերանը, կզակը դուրս ցցված, չրթունքները բարակ, կապված, աչքերն այնքան փոքր էին, վոր քիչ հեռվից սեմ գծեր էին յերևում. գլխին սև մորթե գլխարկը, վորն այդ ծամածոված դեմքին բոլորովին չեր սաղում: Հագած էր պատառոտած բաձկոն, վոտներին լայն-լայն, յերկար ձաքերով կոշիկներ:

— Խրովիլակ:

Հենց առաջին որվանից այդ մականունը տվին նրան: Նա ընդհանուր հետաքրքրության առարկա դարձավ:

— Ինչպե՞ս է անունդ, վորտեղի՞ց ես-հարցնում էին ամեն կողմից:

— Ասա՝ «Я чужелю», — սովորեցնում էին չրջապատողները:

Նա ապուշ, բերանը կիսաբաց, բոլորին թութակի նման կրկնում էր՝ «Я чужелю»:

Վոչ ծեծ, վոչ պատիժ նրան զինվոր չըդարձրին. բոլորը համոզվեցին, նրանից բան չի

դուրս գա: Նրան նայելիս, մարդ ակամա ծիծաղում եր:

Նրա փոքրիկ աչքերում հաճախ արցունքներ ելին յերևում, վորոնք վոչ պակաս ծիծաղ ելին հարուցանում:

Վոչ վոքի հետ չեր խոսում. լուռ կատարում եր՝ ինչ հրամայում ելին: Համարյա ամեն ուր ավելում եր զորանոցի սենյակները, ոգնում խոհանոցում:

Վորքա՛ն եր նա տանջվել ջրի ծանր դուլլի տակ:

Պարապմունքների ժամանակ աշխատում եր խոհանոցում, իսկ հանգստության ժամերին նա զվարճացնում եր ընկերներին: Յեւ հանկարծ...

Նա չկար:

Ամեն տեղ փնտրել ելին, բայց վոչ մի տեղ նրան չեյին գտել:

Բոլորը համոզված ելին, վոր նա փախել է:

Ժամը Գ-ից անց եր, յերբ մի զինվոր նրա թևից բռնած՝ ներս մտավ զորանոց:

— Ուռու՛, ուռու՛, չուչեյուն, չուչեյուն...
գոռալով բոլորը դուրս թափվեցին անկողիններից նրան նայելու: Նա ամբողջ մարմնով դողում եր:

— Վորտե՞ղ եր, ինչո՞ւ ե թրջված, — հարցնում ելին ամեն կողմից:

Բոլորը ուշադրությամբ նայում ելին նրան:

— Ի՞նչ եք կարծում, վորտե՞ղ եր. չներին փակում եյի. տեսնում եմ՝ չները գնում են և վախեցած, մոմալով յետ-յետ գալիս: Զարմացա, ինչ պետք ե լինի, ներս մտա, լուցկի վառեցի, տեսնեմ մեկը փոված ե գետնին. մոտ գնացի, — չուչեյուն:

— Հա՛, հա՛, հա՛, հա՛:

— Հարցնում եմ, «ինչո՞ւ ես այդտեղ պառկել», վոչինչ չի պատասխանում:

— Այ սարսաղ, ինչո՞ւ եյիր այն ցրտումը պառկել:

— Հայրենիքի պաշտպա՛ն... — հեղնելով ասաց մեկը:

— Յերեմի ուղում ե հիվանդանալ, վոր տուն թողնեն, չե, ետեղ ել կստուկես:

— Հանդիստ թողեք դրան, թողեք՝ չորերր փոխի. տեսնում եք՝ լաց ե լինում,— ասաց յենթասպան, մի գեր, կարմիր դեմքով տղա:

— Ի՞նչ լաց, ծիծաղում ե, տեսե՛ք՝ ինչպես կհոհոս, ասաց մեկը՝ մատով խվելով նրա յերկայն քթին:

— Պառկեցեք,— հրամայեց յենթասպան,— իսկ դու Գալուստով, հայրենակցիդ չորերը փոխիր:

Բոլորը պառկեցին, բայց ծիծաղը չդադարեց, մինչև յենթասպան չկրկնեց հրամանը՝ լռել:

Կամաց-կամաց ամեն ինչ հանդարտեց,— քիչ հետո բոլորը քնած եյին:

— Կարո, Կարո, քնած ես:

— Հը, ի՞նչ ե, այ տղա, ինչո՞ւ չես քնում, քնաթաթախ մրմնջաց նրա կողքին պառկած գինվորը, վոր նրա համադյուղացին եր:

— Քունս չի տանում, մայրս, յեղբայրս, քույրերս աչքիս առաջին գալիս, գնում են, տեսնես հիմա ի՞նչ են անում, յարար մեկ ել կարժանանա՞նք:

— Քնիր, քնիր, աստուծով կպրծնենք— կերթանք, հո չեն մորթելու. սկիզբն ե, տըրտըր ե թվում, մի քիչ անցնի, կսովորենք,

լեզուները կհասկանանք, քնիր, իմ՝ քունս ել տանում ե:

— Չե, խելքս բան չի կտրում. ախր ինչո՞ւ յեն բերել մեզ այստեղ: Մեկ-մեկ սիրաս ասում ե. «վերցրու դանակը, խրիր ջիգյարդ ե վերջ տուր», բայց ելի մտածում եմ— աստված վողորմած ե, բաղքի մեկ ել տեսնեմ մեր գյուղը... Կարո, ես գիշերն ել վոր չլինի, ինչ կանենք... Կարո, Կարո... քնեցիր... տո՛ղս:

Արդեն մի քանի ուր եր, վոր նա հիվանդանոցում պառկած եր, ժամը գիշերվա յերեքն եր, լամպերը աղոտ լուսավորում եյին, բոլորը քնած եյին:

Մահճակալներից մեկի մոտ մի գինվոր հստած ննջում եր:

Մահճակալի վրա, չապիկով, կուրծքը բաց պառկած եր նա. աչքերը փակ եյին, բայց նա քնած չեր:

— Մայրիկ... ջո՛ւր... տաք ե... մ'նա՛ք բարով... մի լար... կգամ, հո չե՞ն մորթելու...

Կուրծքն արագ ցածրանում—բարձրանում եր. սառը քրտինքը ծածկել եր ճակատը:

— Տվեք չորերս... գնում եմ:

Նա նստեց մահճակալի վրա, սկսեց հազալ, հազը շարունակվեց մի քանի վայրկյան, նա թուլացած յետ ընկավ խոտե չոր բարձի վրա:

Ինչո՞ւ էի գալիս... ո՞ւր ե, բժիշկն ասաց
տուն ես գնալու... Կարո՞, գրիր... մայ-
րիկ... գրիր... ես... լավ...

Նա լռեց: Յերբեմն կցկտուր խոսքեր
դուրս ելին թռչում նրա բերանից:

— Դուռը բա՛ց, տա՛ք ե... մայրի՛կ...
չունչս... ո՛հ... ո՛... ես ել չեմ տեսներու.
վերջացավ...:

Նա սկսեց հեկեկալ. դեմքը չփոխվեց, վոչ
մի կաթիլ արցունք դուրս չեկավ նրա փոքրիկ
աչքերից:

— Հա, հա, հա, հա... հանկարծ ջղա-
ձր դուրեն հոհոաց նա... я чучело, чучело...
մայրիկ... մայր... իկ...:

Մի քանի ցնցումներ, և նա մնաց առ-
չարժ...:

Բոլորը քնած ելին, վոչ վոք չտեսավ նրա
մահը:

ԲԵՌՆԱԿԻՐ ԵՇԵՐԻ ՏՐԱՆՍՊՈՐՏԸ

Նա չէր հասկանում, թե ի՞նչ է կատարվում իր շուրջը, այդ ի՞նչ տագնապ է, վոր տիրել է մարդկանց:

Նա աղոտ կերպով հիշում էր, վոր մի ուր իր տերը, վորին նա շատ էր սիրում, հեզ, քաղցր բնավորության համար, յեկավ իր մոտ, ձեռքով շոյեց գլուխը, մեջքը, ինչ վոր ասաց ու գնաց:

Մի տարի անց մյուս տերն էլ գնաց ու ել յետ չեկավ:

Յերկու մեծ յեղբայրների գնալուց հետո, Հարութիկը դարձավ նրա տերը, նա հանգիտ չունեւ: Ամբողջ ուր աշխատում էր, իսկ աշխատանքից հետո Հարութիկն էր հեծնում ու չու հա, չու... վազեցնում, և յերբ մի քիչ դանդաղեցնում էր վազքը, բզով ծակում էր վիզը, պոչի մոտի նուրբ տեղերը, իսկ նա սարսափելի չէր սիրում այս բանը:

Հարութիկի մեծ յեղբայրներն իր հետ այնպես չեյին վարվում. վոչ գլխին եյին խրփում, վոչ ականջից քաշում, վոչ էլ պոչը ձգում, իսկ ազատ ժամերին կանգնած չափազանիս տակ, խոտը առաջն ածած, ուտում էր,

ինչքան քեֆը կտար: Պառկում եր մեջքի վրա, հողերի մեջ թավալ տալիս, վեր կենում, թափահարում իրեն... Իսկ ինչպես եր սիրում նա այդ բանը: Յերբեմն նույնիսկ փալանով, բեռը մեջքին անդիմադրելի պահանջ եր ըզգում թավալ տալու, բայց ճիպոտի վախից զսպում եր իրեն և առաջ գնում:

Ավելորդ է խոսել այն մասին, թե ի՞նչ կենդանի յե նա, համառ է, թե հեղ, խելոք, թե հիմար... եչ է ելի, ամենասովորական եչ: Փայտ, խոտ եր կրում սրա—նրա համար, ջրաղաց ցորեն եր տանում աղալու, մի խոտքով՝ ինչ պատահում եր: Գլուխը կախ, անտրտունջ իր գործին եր:

Նա ել այդ տան աշխատողներին մեկն եր: Աշխատանքը շատ ծանր եր, բայց նրա մտքովն ել չեր անցնում, վոր մի ուր կարող է փոխվել. սուս ու փուս իր գործին եր:

Վատ որ լուսացավ Հարութիկի համար:

Յեկան ինչ վոր անձանոթ մարդիկ, ինչ վոր ասացին Հարութիկի մորը, գողգոռացին, թե «խի՞ չեք բազարի հրապարակը բերել»,— իրենք, իրենց ձեռքով թոկից բռնած քարչ տալով իշուկին, բերին կանգնեցրին բակի մեջ—տեղում:

Հարութիկը լավ չեր հասկանում բանի ելությունը, բայց վոր հասկացավ, բարձրաձայն սկսեց լալ: Իսկ մայրը կամացուկ, մեղմ

ձայնով ինչ վոր ասում եր անձանոթ մարդկանց:

Եչը լսում եր նրանց բոլոր ասածները, բայց բան չեր հասկանում. ինչո՞ւ յե Հարութիկը լալիս, ինչո՞ւ Հարութիկի մայրը այնպես խեղճացած, տխուր ձայնով է խոսում, այնպիսի մեթամաղձոտ հնչյուններ չսեց նրա ձայնի մեջ, վոր ահամա տխրեց, սիրտը մըղկրտաց:

Նա դուշակում եր, վոր մի չար բան է նյութվում, բայց ում դեմ՝ չկարողացավ իմանալ:

Գլուխը մի քիչ բարձրացրեց ու տեսավ, վոր Հարութիկի մայրը ձեռները ծոցում լալով, իրան է նայում: Նա նորից գլուխը կախեց և սպասում եր, թե ի՞նչով է վերջանալու այս ամենը և բոլորովին չեր սպասում, վոր վերջանա նրանով, ինչով վերջացավ:

Առանց նրան հարցնելու քարչ տվին վզի կապած թոկը: Նա յետ—յետ գնաց, հենվեց յետի յերկու վտանների վրա, չուեց, վոր ավելի ամուր մնա կանգնած, վճռելով տեղից չշարժվել:

Համառությունը բռնեց:

Բայց վզից կապած թոկը սեղմում, ցավացնում եր վիզը: Նա թափահարեց գլուխը, աշխատեց ազատվել, բայց իզուր: Վզի թոկը ձգվել եր լարի պես, վիզը յերկաբել, բայց դեռ դիմադրում եր:

Հարութիկը պինդ-պինդ գրկել էր նրան
ու զալով ճշում եր:

— Չեմ տա... չեմ թողնի...

— Բա եսպես բան կլինի: Աչքներդ
մենակ իմը տեսավ:

— Բոլորինը, բոլորինը, հավաքում
ենք:

— Ախր նրանցը չաա ե, իմը եղ մի
հատն ե:

— Մենք ի՞նչ անենք, քույրիկ, հրա-
ման ե, թագավորի հրաման:

— Դե, եղ թագավորին ասացեք, վոր
դա մեր ձեռքիցը բռնի, տանի ջուրն ածի, ել
ի՞նչի համար ե պահում, ի՞նչ հողը տամ
գլխիս, ես անտեր մնացած վորքին ի՞նչով
պահեմ... Ջուխտ տղաներիս տարան, նրան-
ցից հետո դա յե մեզ հաց տվողը, յես վո՞ր
ջուրն ընկնեմ:

— Ձրի հո չե՞ն տանում:

— Չեմ ուզում նրանց փողը:

— Դիմում տուր, քույրիկ:

— Ո՞վ գիտի, բժիշկը բալքի բրակ
դուրս բերի, են վախտը յետ կտան:— Մխի-
թարեց անծանոթներից մեկը:

— Ես կռիվ հնարողի տունը քանդվի,
իմ տունը քանդողի բալեքը մեռնեն, տես-
նեմ... Հարո ջան, Խաչո ջան, անուններիդ
մատաղ, բալեքս, վո՞րտեղ եք յարաբ, վո՞ր

չոլում, ի՞նչ հալի յեք, ջաններիդ դուրբան,
վրտներիդ տակին սատկեմ...

Մինչ այդ դստված արցունքները հեղեղի
պես թափվեցին նրա աչքերից, ել չեր ամա-
չում ոտար մարդկանցից, սրտի մոմուռը
անեծքներով թափում էր կռիվ հնարողների
գլխին:

— Աղա, դու ի՞նչի յես մլորվել, քաչ
տուր:

— Չեմ թողնի, չեմ թողնի:

— Դե, ոադ յեղիր, հարամդադա:

Եչը թափահարեց գլուխը, յերկար լայն
ականջները շարժվեցին, գլուխը կպցրեց Հա-
րութիկի կրծքին ու մնաց այդ դրության
մեջ, չհասկանալով նրանց լալու պատճառը:
Թեև չհասկացավ, բայց մի այնպիսի թախիժ
տիրեց հոգուն, վոր ինքն ել պատրաստ էր
մարդու նման լալ, քթի մեջ այնպիսի մի
խտխտոց զգաց, ինչպես լինում էր, յերբ քե-
թը ճանճ կամ մոծակ էր մտնում: Փռռացրեց,
սրսկելով քթի ջուրը և թուքը Հարութիկի
ձեռքերին ու շորերի վրա:

Մի րոպե նա զգաց, վոր թոկն ել չի սըղ-
մում վիզը, և նա ամուր կանգնած ե չորս վրտ-
ների վրա, մտածելով, վոր ամեն բան հաջող
վերջացավ, և ինքն ազատ ե, կարող ե գնալ,
մանավանդ հիշեց, վոր առաջն ածած խոտը
դեռ չեր վերջացրել, գլուխն արագ շրջեց,

վոր գնա, բայց իսկույն զգաց, վոր թոկը
կրկին ձգվեց:

— Թռչ... Թռչ... հարամդադի եչ...

Նա կամքին հակառակ կանգ առավ, զգա-
լով, վոր պարանը պինդ սղմում է վղի կաշին,
կրկին լարեց բոլոր ուժերը, յետ-յետ գնաց,
իսկ յերբ մեջքի վրա զգաց ճիպոտի դադող
հարվածը, առանց յերկար մտածելու բարձ-
րացրեց յետևի յերկու վոտները և, հենվելով
առաջի վոտների վրա, ամբողջ ուժով հար-
վածեց:

Յեթե յետևը կանգնած մարդը մի քիչ
ուշանար, հարվածն անշուշտ քիթ ու մոթին
կհատներ, և խոսք եմ տալիս, վոր հետևանքնե-
րը բավականին ծանրակշիռ կլինեյին:

— Քոփակ ողյու եչ... յես քու ետեկ ու
ենենցը... քացի յես տալիս... հա՞... ասաց
ու սկսեց ձեռքի ճիպոտով անխնա հարվածել
եչի գլխին, վորին, մեջքին, մոթին, ուր
հասնում եր:

Եչը կանգնած տեղը պտույտ-պտույտ եր
անում, աշխատելով խուսափել հարվածնե-
րից, բայց դուր:

— Մի խփիր, մի խփիր... — ճչում եր
Հարութիկը, իսկ նա քանի գնում, ավելի յեր
կատաղում ու հարվածները տեղում եյին
կարկուտի պես:

— Քաշ տուր... յես դրա...

Նրանք յերկուսով յետևից բոթեցին ու

քանդված մի դռնանի դարպասից դուրս չէ-
պըրտեցին փողոց:

Եչն ընկավ առաջին վտանքների վրա, քիչ
մնաց քիթ ու մուռնը գետնով տար, մի րո-
պե չհասկանալով գլխին յեկածը, մնաց այդ
դրության մեջ, իսկ մի քանի հարվածներից
ուշքի գալով, տնքալով բարձրացավ ու ան-
հույս դես ու դեն նայեց, տեսավ, վոր Հա-
րութիկը կանգնած է մոր մոտ, գլուխը թագ-
րած նրա փեշերի մեջ, իսկ մայրը, ձեռները
ծոցին լալիս եր:

Եչը հուսահատված և վոչ մի տեղից ոգ-
նություն չսպասելով, բարձրացրեց մուռնը և
զոռաց յերկար, վողբաձայն:

Հարութիկը լսելով իշուկի սրտամա-
շուկ ձայնը, թողեց մորը, վազեց, գրկեց
նրա գլուխը և պինդ-պինդ համբուրեց ճակա-
տի վրայի սպիտակ մեծ խալը:

— Քեռի, քեռի ջան, հոգուտ մատաղ,
մի տանի:

— Հաց ե, հաց ե...

— Քույրիկ, ես տղիդ քաշեյիր, թե չե
քիթ ու բերանը արյունովա կանեմ:

Մայրը մոտեցավ, ուժով յետ քաշեց Հա-
րութիկին, քաշեց դեպի իրեն, գրկեց, աջը
գրեց իշուկի գլխին, շոյեց մեծ գլուխը և կը-
ռանալով նրա վրա, գրեթե ականջին չչնջաց
կամացուկ, այնքան կամաց, վոր միայն նա
լսեր:

— Յարար կտեսնե՞ս բալեքիս... յարար
Վճանաչե՞ն... քեզ Փոռնտ են տանում, իշուկ
ջան, ախր նրանք ել ենտեղ են, Հարոն ել,
Պաչոն ել, թե տեսար, գիտեմ կճանաչես,
ասա, վոր ձեր մերը վոչ մեռած է, վոչ կեն-
դանի, յեկրմտությունից հոգիս դուրս է գա-
լիս, ասա քուն ու դադար չունեմ... ասա...

Տեսնելով, վոր արդեն հեռանում է, կանգ-
նած տեղից կանչեց բարձրաձայն.

— Իշուկ ջան, բարե կանես...

Հարութիկը փովեց յերեսի վրա գետնին,
հեկեկանքներից պառկած տեղը վոստոստա-
լով, իսկ մայրը նայեց, նայեց իշուկի յետե-
վից և յերբ ել չերեաց, գլուխը հենեց աթա-
րով ծեփած պատին ու մնաց անշարժ:

2

Բացի ձիաների, ջորիների, ուղտերի տը-
րանսպորտից, կա նաև եշերի տրանսպորտ:

18-րդ բեռնակիր եշերի տրանսպորտը մի
ամսից ավելի չէ, վոր դիրքերն է գնացել: Հեր-
թը 19-րդինն է, իսկ 17-րդ տրանսպորտն ար-
դեն վերադարձել է:

Քաղաքի ծայրամասում գտնվում է բեռ-
նակիր եշերի տրանսպորտի կայանը, զորա-
նոցը, գրասենյակը և հրապարակը՝ անհամար
ցցերով, վոր այդ ժամանակ դատարկ եր:

Մի քանի կողերը դուրս թափված իշուկ-
ներ՝ ծածկված վերքերով, կանգնած եյին

զորանոցի բաժնում. նրանք կապված չեյին, բայց անչարժ կանգնած էյին տեղերումը, յերբեմն միայն լայն ախանջներն էյին շարժում՝ նեղացած շոգից ու աներես ճանճերից:

Անտարբեր, անհույս նրանք կանգնած էյին բաժնում ճյուղերը կոտրած թթենու տակ, ծուլորեն շարժում էյին ծնոտները այնքան դանդաղ, վոր, կասես, կերակուր չեր ընդունածները, այլ խոտի տեղ ձիւղակ էյին ուժով լցրել բերանները:

Յերբ ծնոտները բաժանվում էյին իրարից, և մի պահ սպիտակ մեծ-մեծ ատամները մնում էյին բաց, վախենում ես, վոր այլևս չեն փակվելու բերանները, և այդպես ել կմրնան բերանները բաց, շունչները կփչեն:

Հրճվանք արտահայտելու այն մեծ պարգևը, վոր շնորհված է եղերին՝ «զոռալը», դրանից ել զրկված էյին. զոռոցի փոխարեն ինչ վոր խղճուկ ձայներ էյին յեղնում կոկորդներից, և վախեցած, զղջալով կրկին լռում էյին և թույլ-թույլ թափահարում գլուխները:

Դրանք 17-րդ տրանսպորտի հերոսներից էյին, վորոնց հաջողվել էր կենդանի վերադառնալ դիրքերից, մյուսները ընկան դերձերում ձյունապատ լեռներում և անդնդխոր ձորերում, ուր թափվեցին, յերբ ծանր բեռը մեջքներին փոքրիկ սմբակներով բաղխում էյին նրանք ապառաժները, հաղիվ-հաղ, զգուշությամբ փոխելով յուրաքանչյուր քայլը,

բայց բավական եր մի անգգույշ քայլ, և նրանք իրար յետևից գլորվում էյին անդունդները:

Լեռնային ճանապարհների յերկու կողմերում թափվում էյին ձիերի, ջորիների, եղերի և ուղտերի դիակները և նեխվում էյին, անասելի գարշահոտություն սփռելով շորս կողմը:

Գիշատիչ թռչունների խրախճանքը՝ հագեցած լեշի մսով, հասնում էր իր դադաթնագետին:

Մի փոքրիկ թիթեղյալ ցուցանակի վրա գրված է և կպցրած անկյունում, «Բեռնակիր եղերի տրանսպորտի, կայան»։ 19-րդ տրանսպորտի համար դեռ վոչ մի եղ չկա, բայց զինվորների համար դեռ մի եղ չկա, վոր հավաքված են. հավաքել էյին դեսից-դենից անպետք, պետքական, քոռ, քաչալ և ուրս, հայ, վրացի, ինչ տես, հավաքել էյին ու խառնել իրար: Վոչ վոք նրանցից վոչ մի ցանկություն չունեի մի բան անելու, մանավանդ դերձեր գնալու, թեկուզ վոչ կովի, այլ եղերի հետ բեռներ կրելու:

17-րդ տրանսպորտից վերադարձած մի քանի զինվորների պատմությունից մարմինները սրսրթում էր, կաշին փշաքաղում:

Աղբը արևի տակ չորացել էր և ել այնպիսի աղբահոտ չկար: Մի ամսից ավելի յե, վոր

Հրապարակն ամայի յե, չի լսվում եղերի սիրտ
մորմոքող զուռոցը: Ցցերն եյին, լուռ, ան-
չարժ ցցված գետնին, այդ լուսթյունը խառ-
գարում եր ցածից լսվող գետի ձայնը:

19-րդ տրանսպորտի եղերն ուշանում ե-
յին: Մի շաբաթ ե, վոր լուրեր են պտտվում,
վոր այսոր-վաղը եղերը կգան, բայց չկային,
զինվորներն ուրախ եյին, գոհ:

Ինչ պետք ե անի եղերի տրանսպորտի
զինվորը, յեթե չկա եղը, առանց այդ հա-
մեստ կենդանու նա իսկի զինվոր ել չի, մարդ
ել չի:

Զորանոցներում անասելի կեղտոտու-
թյուն ե, վոչ վոք չի հետևում. ուտում, խը-
մում, թափում... հավաքող չկա, վոչ վոք վոչ
վոքից չի վախենում, անում են ինչ սրտներն
ե ուզում:

Ամբողջ օրը թափառում են քաղաքի այդ
յետ ընկած փողոցներում, արեածաղկի սերմ
չըթելով, կամ, ով փող ուներ՝ հարբում եր և
հարբեցնում ընկերոջը և, մութն ընկնելուց,
գոռգոռալով, հայհոյելով գալիս թափվում
նառերի վրա և խոմփացնում:

Մի քանիսը որ ու գիշեր պառկած եյին,
մեջքի վրա, վեր եյին կենում ուտելու, խմե-
լու և ելի առանց ժամանակ կորցնելու—պառ-
կոտում: Նրանք ուտում եյին, խմում, քնում
ուրիշ գործ չունեյին:

Պառկած մեջքների վրա, մախրկայի

դառը ծխից հավաքվող թուքը առատորեն
թքում եյին առանց նայելու, թե հատակին
կնկնի, նառի վրա, թե հարևանի գլխին:

Մի շաբաթում ամբողջ հրապարակը լցվեց
եղերով. ամեն ցցից մի եղ եր կապված:

Սև, սպիտակ, մոխրագույն, 200-ից ա-
վելի իշուկներ կապված եյին մեծ հրապարա-
կում, արևի տակ:

19-րդ տրանսպորտի պետը տագնապի
մեջ եր: Տենդային կերպով նա պատրաստու-
թյուններ եր տեսնում: Պետք ե սանձեր,
թոմբեր, տաք զգեստներ զինվորների համար
և այլն, և այլն, այնքան բան եր պետք:

Իսկ զինվորները դեսից-դենից հավաք-
ված, վորը մի քանի անգամ վիրավորված,
վորը հիվանդության պատճառով դիրքերը
չուղարկված, մեծ թվով սիմուլյանտներ,
վորոնք կարողացել եյին գլուխ պրծացնել, ա-
միսներ, տարիներ մի բատալյոնից—մյուսը, մի
հիվանդանոցից—մյուսը թափառել, կաշառ-
քով, բարեկամության շնորհիվ ազատված...
մի խոսքով, բոլոր հիվանդանոցային առնետ-
ները, վորոնք հաց եյին քոռացնում անգոր-
ծությունից ծուլացած, և այժմ նրանց համար
մահվան չափ ծանր եր կրկին գործի կաշեկ,
մանավանդ մի ամիս մեջքի վրա պառկելուց
հետո:

Նրանք սարսափելի գոգոհությամբ, տըր-
տընջալով, բայց ճարահատված գործի կպան:

Ամեն մի գինվոր ուներ իր եղերը, վորոնց
պետք է կերակրեր, ջրելու տաներ, մաքրեր
տակերը, թիմարեր, գիշերներն ել պահակ
կանգներ, կովող եղերին բաժաներ, ցցից փա-
խած եղերի յետևից ընկներ, բռներ, բերեր ու
տեղը կապեր և աչն...

Եղերի գալուց հետո մնաք բարով, նաուեր,
եւ պրծավ նրանց յերջանկության որերը:

Ամենից յերջանիկը եղերն էյին, նուշխակ
տրանսպորտի պետից ել ավելի:

Պարապ-սարապ կապված ցցերից թարմ
ոգում, լավ ուտում էյին ու պարարտանում:

Յերեկոները հրապարակում անասելի կեն-
դանություն եր տիրում:

Ամեն կողմից լսվում էյին գոռոցի ձայ-
ներ, թեև իրարից բավականին հեռու էյին
կապված, բայց քացահարում էյին իրար, չկա-
րողանալով աչքի չափով վորոչեւ, վոր գուր ե,
քացիները նպատակին չէյին կարող հասնել, և
փոքրիկ սմբակները գնդակների նման թռչկո-
տում էյին ողի մեջ:

Մի քանիսը, վորոնց հաջողվում եր կտրել
թուկը, կամ պոկել ցիցը, ուրախ ազատ կա-
պանքից, դեռ ու դեն էյին վազում, գոռալով,
եղերի արանքները մտնում, քացահարում ու
քիթը քամի մտած՝ պոչը վեր բարձրացնում և
գոռալով փախչում:

Ինքն ել չգիտեր՝ ի՞նչ է ուզում, ո՞ւր է գնում, հարվածում եր, ինքն ել քաղցիններ ուտում, բայց առանց հուսահատվելու խարխափում եր կապված եղերի մեջ: Ահա հակառակ ծայրում մի ուրիշ ել հաջողեցրեց պոկել ցիցը, և սկսվում է եղերի մեջ իրարանցում, զոռոցների թիվը շատանում է, մինչ վրա յեն հասնում պահապան զինվորները և, ծեծելով նրանց, տանում կապում են նախկին տեղերը՝ հայհոյելով ռխտը պորտը:

Հայերը, վրացիները ծիծաղում էին ուս զինվորների վրա, վոր վարվել չգիտեյին եղերի հետ, սովորեցնում էին նրանց եղերի լեզուն, բայց նրանք մի ամոթխած ժպիտ դեմքներին՝ թքում էին ու ասում.

— «Ել քչող ել դառնանք»...

Ինչ վոր հեքիաթային բան կար կապույտ մշուշով պատած հրապարակում լուսնկա դիշերներին:

Լավում եր հարյուրավոր եղերի մնչոց, փութալու ձայներ... յերբեմն անհասկանալի պաշտոններից վողեկորված՝ մեկն ու մեկը բարձրացնում է դունչը ու յերկար յելեվեջներով զոռում ու խանգարում այդ մոնոտոն անդորրը:

Շրջապատ սարերը թույլ արձագանգում էին այդ վողբին ու նորից հեքիաթն եր չարունակվում՝ լուսնի լուսով չաղախված:

Հերթապահ զինվորները՝ փաթաթված չինելներին մեջ, կուչ էյին յեկել հրապարակի դանազան կողմերում, իսկ գիշերապահ ունտերը յերկրորդ անգամ յեկավ ստուգելու պահակներին և մեկին ապտակեց՝ քնած գտնելով:

Հրամանը կտրուկ եր.

«19-րդ բեռնակիր եղերի տրանսպորտին— 1915 թվի սեպտեմբերի 3-ին դուրս գալ դեպի տաճկական Փրոնտ»:

«Լինել կազմ ու պատրաստ սեպտեմբերի յերկուսի առավոտը ժամը 9-ին դորատեսի»:

Գեղեցիկ սարքով, առանց ծանրության, յերկու շարաթ լավ ուտելուց, գերանալուց հետո, ուրախ-ուրախ զոռալով, իրար առաջ կտրելով, իրար հրելով՝ 19-րդ տրանսպորտը դուրս յեկավ դեպի Փրոնտ:

Յերկու հարյուր հիսուն ել անցնում էին նեղ փողոցներով, անց ու դարձ անողները սեղմվում էին պատերին, վոր ճանապարհ տան դեպի Փրոնտ գնացող հերոսներին:

Մենակ Հարութիկի ելն եր տխուր, նա շարունակ յետ եր մնում և գլուխը կախ՝ դանդաղ հետևում եր քարավանին:

Ի՞նչ մտքեր էին պաշարել նրան, ո՞վ կարող է ասել, թե ի՞նչ մտքեր կարող են լինել

եչի գլխում, դուցե շատ բարդ փրկափայտ-
կան, գուցե դարուց այն կողմը չեյին անց-
նում նրա մտածմունքները, ի՞նչ եր տխուր-
թյան պատճառը— անհայտ է, բայց վոր մը-
ռայլ է ու տխուր, այդ շատ պարզ յերևում
էր: Յերբեմն կանգ եր առնում, հոտոտում գե-
տինը ու գլուխը բարձրացրած, չրթունքները
վեք ցցում, լնդերը բացում և մեծ-մեծ առողջ
ատամները դեմ անում յերկնքին:

Այդ պողպալի մեջ նա յերեւի շատ կմնար,
յեթե չզգար յետի մասի վրա ճիպոտի
դադող հարվածը և վիշտ, թախիծ մոռացած՝
չչտապեր խառնվել խմբին:

Կայարանում տախտակների վրայով մի
կերպ քչեցին նրանց վագոնները, փակեցին գե-
րաններով դուռը և նրանք սլացան առաջին
անգամ իրենց կյանքում յերկաթե ուղիով:

Յերկաթգիծը, քաղաքներ, գյուղեր, մար-
դիկ, ամեն բան յետ եր մնացել:

Լեռներ, լեռներ, քարքարոտ ճանապարհ-
ներ, անանցանելի կիրճեր, դիք գառիվայրներ,
նեղ անդնդախոր ձորերի բերանին հաղիվ
վորք փոխելու բարակ, նեղ, սահող ավազի
ճանապարհներ:

Բավական է մի անդգույշ քայլ և անդուն-
դը բացբերան պատրաստ է կլանելու՝ մառդ,
ձի, ուղտ ու եչ:

Աղմուկով, հայհոյանքներով քռում էյին
եչերի քարավանը, նրանք տնքալով, հեալով են
փոխում յուրաքանչյուր քայլը:

Վիզները յերկարել է, բայց պետք է հաղ-
թահարել վերելքը, նրանց սպասում են այն-
տեղ քաղցից, ծարավից, անքնությունից
տանջված զինվորները:

Յեթե այդ իշուկներն իմանային՝ ինչ բա-
րի գործ են կատարում, այդպես դանդաղ չե-
յին փոխիլ քայլերը, այդքան տխուր չեյին լի-
նիլ, այլ գիտակցելով իրենց գործի կարևո-
րությունը, խրախուսված, վոր իրենց կարո-
ղացածի հափով նպաստում են պատերազմի
բարեհաջող վախճանին, ավելի աշխույժ կը-
չարժվեյին: Բայց դե նրանք այդ իմպերիալիս-
տական տեսակետը չունեյին, նրանց համար
կատարելապես մեկ եր, թե ո՞վ կհաղթի, միայն
թե չուտ ազատվեյին այդ ահռելի տանջանք-
ներից, այդ ծանր բեռից:

Ու այդ գիտակցությունից գուրկ՝ նրանք
փոխում էյին իրենց ամեն մի քայլը, տնքա-
լով, մտրակներ չհարվածների սպառնալիքնե-
րի տակ:

Թե զինվորները, թե եչերը հոգնել էյին,
նրանք հաղիվ-հաղ էյին քայլում, բայց պետք
է հասնեյին հանգստի կայանը և ապա ելի շա-
րունակեյին սարերով գնալ, անվերջ՝ ան-
վերջ...

Դեռ մի ամիս չկա, վոր 19-րդ տրանսպորտը աշխատանքի յե անցել. ցրտից, քաղցից, հոգնածությունից, շարքերը նոսրացել են, այլևս յերգ ու ծիծաղ չեր լսվում, դադարել էյին զոգոսացնել, բոլորը գլուխները կախ դեպի հանգստի կայանն էյին գնում:

Շարքերը որ-որի վրա նոսրանում էյին:

Լեռնային ճանապարհի յերկու կողմերում թափված էյին լեչեր ու հոտում էյին, վորդնում: Մարդիկ ել ծծվել էյին այդ դարձահոտությամբ, կարծես, իրենք ել նեխվում էյին, այնպես եր կպել այդ հոտը նրանցից:

Մի չաթաթ հետո այլևս 19-րդ տրանսպորտից շատ քիչ բան մնաց: Հոգնած ուժասպառ, թափվում էյին եչերը բեռան հետ և ել անկարող էյին վեր կենալու:

Փորձում էյին նրանց բարձրացնել, ճիպոտի հարվածներից նրանք լարում էյին մնացած ուժերը, մի վերջին ճիգ անում վոտի կանգնելու, բայց անկարող՝ քիչ բարձրացած գլուխը անոգնական կրկին գետնին եր կպչում:

Պոչից էյին ձգում, գոռոռում, բայց զուր... նա այլևս չի բարձրանալու:

Բեռը, թամբը, սանձը հանում էյին և թողնում սատկող անասունին, իսկ իրենք շարունակում ճանապարհը:

Ամիս ու կես անց այն որից, յերբ վազոն մտան, 19-րդ տրանսպորտից 20 եչ եր մնացել:

Հրաման ստացվեց վերադառնալ. ամեն մի

գինվոր 7-8 եչ ուներ, այժմ ամեն մի եչ՝ 7-8 գինվոր: Զինվորներից շատերն ել հիվանդացան, մեռան և 19-րդ տրանսպորտը ջարդված, քայքայված, ուժասպառ, ֆրոնտում թողնելով յերկու հարյուրից ավելի եչ, վերադառնում ե տուն:

Կողերի վոսկորները դուրս ցցված, վզները բարակել ե մարմինները ծածկվել վերքերով: Նրանք իջնում էյին դեպի ցած, յերբ նրանց ականջին հասան ձայներ, և քիչ անց դեմ-դիմաց յեյավ 20-րդ տրանսպորտը: Առույգ, կայտառ, դեռ թարմ ուժերով եչերը յերբ տեսան դեմուդեմ իջնող եչերին, ականջները ցցեցին և ուրախ զուռացին, վողջունելով իրենց անծանոթ ցեղակիցներին, հոտոտեցին և գլուխները թափահարելով, մոռթկները վեր քաշեցին: Բայց ֆրոնտից վերադարձողները չպատասխանեցին նրանց ուրախ վողջունին, նրանք անուշադիր թողին այդ ուրախ հանդիպումը, անտարբեր, առանց գլուխներն իսկ բարձրացնելու, նրանք կանգ առան, սպասելով, վոր 20-րդ տրանսպորտն անցնի, և ապա միայն սայթաքելով, սրորվելով շարժվեցին առաջ:

20-րդ տրանսպորտի մարդիկ, լսելով 19-րդ տրանսպորտի մարդկանց պատմածները, հայտնաբերեցին և տեսնելով այդ վոզորմելի յոհյանքները և տեսնելով այդ վոզորմելի բարասլանի դրությունը, հուսահատություն յեկավ վրաները, մտածելով, վոր իրենք ել

ամիս ու կեսից հետո նույն դրութեան մեջ
պետք է վերադառնան, ո՞վ սաղ... ո՞վ մե-
ռած...

Բախտի բերմունքով Հարութիկի եչն ել
ազատվել եր մահվան ճանկերից, բայց ել
դժվար եր ճանաչել, ճակատի սպիտակ խաչն
եք մնացել, այն ել կեղտոտվել, ականջները
թույլ-թույլ կախվել եյին:

42034

9420 75 4.

М. МАИВЕЛЯН
ЭПИЗОДЫ ИЗ ЦАРСКОЙ
АРМИИ
ГИЗ ССР Армении